

Қ. САНАҚУЛОВ, Р. РҰЗИЕВА

ВАҚТ-УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТ

Қ.САНАҚУЛОВ, Р. РЎЗИЕВА

**ВАҚТ – УМУМИНСОНИЙ
ҚАДРИЯТ**

Навоий – 2019

УЎК: 12

С 30

Санакулов Қувондик.

Вакт – умуминсоний кадрият [Матн]/Қ. Санакулов, Р. Рўзиева. –
Навий: НКМК босмаҳонаси, 2019.-184 б.

КБК: 87

С 30

Масъул муҳаррир:

Фалсафа фанлари доктори, профессор **Н.Х.Ҳакимов**

Тақризчилар:

Иқтисод фанлари доктори, академик **Қ.Х.Абдурахмонов**

Фалсафа фанлари доктори, профессор **М.М.Қаҳҳорова**

Фалсафа фанлари номзоди, доцент **О.М.Мухаммадиева**

Монографияда инсонга берилган умрнинг аҳамияти, ҳар бир шахс, аввало, ўзига ва жамиятга муносабати орқали ўзлигини намоён қилиши, умуминсоний кадрият бўлган вақтнинг кадрига етиши ва ундан унумли фойдаланиши лозимлиги ижтимоий-фалсафий таҳлил қилинади. Вақтни эъзозлаш ва ундан унумли фойдаланиш шахс маънавий бойлигининг мезони эканлиги таъкидланади. Монография ёшларга вақтнинг моҳиятини англатиб, вақт – бу умр, ҳаёт, келажак эканлигини тушунтириш ва юртимизда кенг қўламда олиб борилаётган ислохотларни вақтнинг кадрига ета оладиган инсонларгина амалга ошира олиши мумкинлигини англатишга бағишланган.

Бу китобни ёзишдан мақсад – инсон характери мазмунини очиб, унга берилган вақт, яъни умр давомида нимага эришиши мумкинлигини таҳлил қилишдан иборат. Монография вақт кадрига етиб, умрини эзгу ишларга бағишлашга бел боғлаган барча китобхонларга мўлжалланган.

ISBN: 978-9943-5884-0-0

© Қ. Санакулов, Р. Рўзиева
© НКМК босмаҳонаси 2019

Кириш

Инсон ўз кучига, интеллектуал имкониятларига ишониб, орзуларига етиш йўлларини излаб яшайди. Бунинг учун унга маълум вақт керак. Вақт эса ҳар доим етишмайди. Ёшларда, имкониятларни рўёбга чиқариш, орзуларига тезроқ эришишга бор кучини сарфлаш хусусиятлари бор. Лекин бу интилишлар, самарали бўлмаса, вақтнинг ўтгани сезилмай қолади, кунлар кетидан кунлар, ойлар кетидан ойлар ўтади. Шу тариқа баъзи инсонларда ёши бир жойга боргач, кучим ва вақтим иссиз ўтди, деб афсус-надомат пайдо бўлади.

Глобаллашув дунёни ўзгартирмокда. Янги-янги илмий кашфиётлар инсоннинг яшаш тарзига ҳам ижобий, ҳам салбий таъсирини кўрсатмокда, инсонлар олдига янгидан-янги вазифаларни қўймокда. Ким ўз устида ишламаса, ҳаётдан орқада қолмокда ва бу ўз навбатида вақтни хуфёна йўқолишига олиб келади. Инсон ҳаёти улкан, думалок глобусга ўхшатилиши бежиз эмас. У орзу-мақсадларга олиб борадиган чўкки сари сўқмоқлардан олдинга айлантириб сурилмас экан, албатта орқага думалай бошлайди.

Яшаш, вақтнинг қадрига етиш ҳар бир кишининг руҳий-маънавий оламига мувофиқдир. Ҳар бир одам ҳаётини тажрибасидан келиб чиқиб, маънавий-руҳий оламидаги тасаввурларига таяниб иш кўради. Кўпинча у ўтаётган умрининг, вақтининг мазмуни билан эмас, бажараётган ишлари тахлили билан қизиқади. Гоҳо у ўзини вақт билан таъминлангандай ҳис қилади. Айниқса, халқимизда, “Насиб

бўлса”, “Худо хоҳласа”, “Шошилманг, ҳар бир нарсанинг ўз вақти соати бор”, деган иборалар умидвор яшашга, вақтдан унумли фойдаланиш ҳақида ўйламасликка етаклайди. Аллоҳнинг “Сендан ҳаракат, мендан баракот” деган ибораси эса унутилади.

Ҳолбуки, вақтнинг кадрига етиш ҳаётий мақсадга мувофиқдир, бемаъни ҳаёлларга берилиш эса кўп кучни, вақтни олади. Ҳаётий мақсадга интилиб, доимо уни назарда тутиб яшашга ўрганиш эса кишини муваффақиятлар сари етаклайди. “Эртага колган ишга қор ёғар”, деган мақол бежизга айтилмаган. Ҳаётий мақсад эртага қиладиган, устига қор ёғадиган иш бўлолмайди, у ҳар куни, ҳар сония киши кўзи олдида туриши билан эъзозлидир. Инсоннинг олдига кўядиган вазифаларини бажаришида ҳар доим атрофдаги ҳодиса ва жараёнлар ҳалакит бериши табиий. Бу эса қилинадиган ишларни орқага суради. Шундай қилиб, инсон керакли ишларни бажармай, вақтини самарасиз кетказаверади. Аммо шуни унутмаслик лозимки, аллома Сенека айтганидек, бу дунёда вақтдан ташқари бошқа ҳеч нарса бизники эмас, фақат вақт бизники. Ушбу вақтни ҳаётий мақсадга сарфлай олишдан мураккаб, машаққатли, аммо олийжаноб машғулот эса йўқ.

Ҳа, атрофимиздаги бирор нарса бизники эмас, фақат вақт бизники. Табиат бизга абадий оқиб ўтадиган, лекин доимий бўлмаган, қачондир биздан олинадиган жуда бебаҳо вақтни инъом қилган. Қадимги даврлардан файласуфлар вақт масаласи ва уни тўғри тақсимлаб, ундан фойдаланиш муаммо-

сига эътибор берганлар. Улар ўтаётган вақтни ҳисоб-китоб қилиб, уни тежаш ҳақида бош қотиришган.

Прогресс – бу инсон вақтини тежаб олдинга интилиш демакдир. Бунинг учун одам ғилдиракни ўйлаб топди, сўнг аравани, ундан кейин автомобилга, поездга ва самолётга ўтди. Мактуб ўрнига телеграмма ва телефон, театр ўрнига телевизор, хатчўп ўрнига ручкани кашф этди. Эскалаторлар, компьютерлар, универмаглар, теле-тайплар, электрон бритвалар – буларнинг ҳаммаси инсон вақтини тежашни назарда тутди.

Шунга карамай, одамларда вақт етишмайди, кўпчилик вақт етишмаслигидан нолийди. Дўстлар, қариндошлар билан дийдорлашишга, хат ёзишга, кузги баргларнинг шитирлаб тушишини ва кўк-ламда беғубор осмонни кузатиб завқ олишга, ота-она қабрини вақти-вақти билан зиёрат қилиб, абадий макон тўғрисида ўй суришга ҳар доим ҳам фурсат топилмайди.

Мактаб ўқувчисига ҳам, талабада ҳам, ўрта ёшлиларда ҳам, кексаларда ҳам, ишлилар ва ишсизларда ҳам вақт йўқ. Вақт қаергадир кетяпти, у билан бирга умр ҳам дарё мисоли ўтмоқда. Вақт икки минг йил аввал қандай бўлса, худди шундай давом этмоқда. Домла Сенека ҳаётимизнинг кўп қисми хатолар ва аҳмоқона ишларга сарфланади, муҳим даврлар ҳаракатсизликда ўтади, биз ҳаётимизда деярли керакли бўлмаган ишлар билан шуғулланамиз, деб таъкидлаганида ҳақ эди.

Албатта, ўтган икки минг йил ичида вақт тўғрисида кўплаб асарлар ёзилди, тадқиқотлар олиб борилди ва фурсатнинг янги-янги қирралари

очилди. Бўш вақт, физик вақт, космик вақт, вақтни тежаш ва ундан тўғри фойдаланиш тўғрисида илмий тадқиқотлар ўтказилди. Улар натижасидан маълумки, вақтни орқага қайтариб бўлмайди, қаергадир асраб олиб қўйиб бўлмайди, керак пайти олиб бўлмайди. Вақтни олиб қўйиш мумкин бўлганида, уни бемалол йўқотмасликка ҳаракат қилиш мумкин бўларди. Афсуски, бунинг иложи ҳам, имкони ҳам йўқ.

Лекин шу билан биргаликда талабалар мисолида, талаба ҳаёт фаолиятининг хронометражи ёки талабанинг бир кун, бир ҳафта ичида қандай ишлар билан шуғулланиши, уларга қанча вақт сарфлаши - уйқу, эрталабки жисмоний тарбия машқлари, нонушта, йўл, дарсга қатнашиш, тушлик, кечки овқатланиш, ота-она ва бошқа оила аъзолари билан мулоқот, дарс тайёрлаш, уй ишлари, бадий китоб, газета ва журналлар ўқиш, спорт билан шуғулланиш, жамоат ишлари, кино, театр, концерт, музейларга бориш, телевизор кўриш, интернетдан фойдаланиш, дўстлар билан учрашиш, шопинг ва ҳоказоларга қанча вақт сарфлашни, қачон ва қандай дам олишни аниқлаш муҳим. Бу муаммонинг тўла ечими бўлмасада, ҳар ҳолда ёшларда вақтдан унумли фойдаланиш ҳақида маълум бир илмий тасаввур уйғотиш мумкин.

Ї-БОВ. ИНСОН ХАЁТИ ВА ВАҚТ ЎРТАСИДАГИ ДИАЛЕКТИК МУНОСАБАТ

1.1. Вақт – борлиқнинг умумий яшаш шакли

Умр мазмуни ҳақида сўз юритганда “вақт” тушунчасини четлаб ўтиш мумкин эмас. Вақт борлиқнинг умумий яшаш шакли сифатида амал қилади, яъни борлиқдаги барча мавжудотларнинг умргузаронлиги вақт билан белгиланади. Шу билан бирга, борлиқнинг умумий яшаш шакли унинг фазо ва вақтда мавжудлиги билан изоҳланади. Олам «шу жой» ва «шу он»лар мажмуасидан иборат. *Фазо* - вақтнинг муайян лаҳзасида бу дунёни ташкил этган нуқталарнинг ўзаро жойлашиш тартибини ифода-ласа, *вақт* эса фазонинг ҳар бир нуқтасида рўй берувчи ҳодисаларнинг кетма-кетлиги, давомий-лиги, тартибини ифодалайди¹. Шу тарзда вақтни фазо билан, фазони эса вақт билан белгилаш мумкин.

“Вақт – оламнинг атрибути бўлиб, барча объект-лар мавжудлигининг давомийлигини ва ҳолатлар алмашувининг изчиллигини характерлайди. Вақт макон билан чамбарчас боғлиқ. Чунки ҳар қандай мавжудликнинг асосий шакллари – макон ва вақт-дир. Вақт ўз-ўзича моддий ўзгаришлардан айри ҳолда мавжуд бўлмайди. Худди шу каби, даво-мийлик касб этмайдиган, ўтмишдан келажакка ўзгармайдиган моддий тизим ва жараёнларнинг бўлиши мумкин эмас. Вақт материянинг яшаш шакли сифатида моддий дунёдаги жараёнлар узлук-

---

¹ Тураев Б.О. Пространство. Время. Развитие. Т.: Фан, 1992. –С. 20-29.

сизлигининг ифодасидир. Объектив равишда биринкетин бўлиб ўтган, бўлаётган ва келгусида бўладиган жараёнлар йиғиндиси дунёнинг узлуксиз яшаши ва ривожланиши асосида ётади. Вақт бир ўлчовли бўлиб, фақат бир томонга, илгарига қараб боради. Шу туфайли, кўп олимлар вақтни материя борлигининг ташки намоён бўлиш шакли, деб ҳисоблаганлар. Масалан, И.Ньютон абсолют вақтнинг ташки ва нисбий кўринишларини фарқлаган². Маълумки, нисбийлик назариясига кўра, жисмларнинг ҳаракат тезлиги ошганида ва у ёруғлик тезлигига яқинлашганида масса ортади ва ҳаракатсизлик ҳолатига нисбатан вақт жараёни секинлашади. Жуда кучли гравитация майдонлари таъсирида ҳам вақт секинлашиши мумкин. Тирик организмларда кун ва тун, йил фасллари, куёш фаоллигига боғлиқ бўлган биоритмлари амал қилади. Даврий ритмларга асосланган биологик соатлар ҳар қандай организмда мавжуд, деб тахмин қилинади. Кибернетика асосчиси Норберт Винер инсонда вақт сезгиси унинг мия ритмлари, хусусан, мия фаоллигини тавсифловчи «альфа» ритм билан боғлиқ, деган тахминни илгари суради. Баъзан эса вақт сезги алмашинуви жараёнлари билан боғлиқдир. Кексалиқда моддалар алмашинуви сусаяди, натижада вужуд ҳаётга оид ҳаракатлар ҳам секинлашади. Умр кадрига етадиган инсонлар, соғлом турмуш тарзига амал қилишлари боис, моддалар алмашувини керакли меъёردа сақлашга ҳаракат

---

²Фалсафа: комусий дугат. (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров). –Т.: Шарқ, 2004. – Б.69.

килиб, узок умр ва соғлом турмуш кечиришга эришадилар.

Жамият ҳам яхлит организм сифатида ўзида вақт муносабатларини саклайди, у ривожланиш ритмларига эга бўлиб, тезлашиши ёки секинлашиши мумкин. Бу ижтимоий ўзгаришлар, ишлаб чиқариш, фаннинг ривожланиши ва бошқаларда кўринади. Маълумки, ижтимоий вақт: индивид вақти ва авлод вақтига бўлинади. Алоҳида таъкидлаш лозимки, у кишилиқ жамиятининг ўзгарувчан информაციон сифимига боғлиқ. Фалсафий адабиётларда вақт жараёнларига макон хоссаларининг кириши, яъни ижтимоий вақт узунлиги – ҳаёт цикллари босқичларининг кетма-кетлиги сифатида, кенглиги – фаолият турларининг миқдорий ранг-баранглиги сифатида, чуқурлиги – индивиднинг ўзи иштирок этаётган фаолият турларидаги фаоллик даражаси сифатида кўрсатилиши билан боғлиқ фикрларга ҳам дуч келиш мумкин. Ҳамма жойда ҳар хил бўлган «маҳаллий вақт» тушунчасида макон ва вақт алоқаси ёрқин намоён бўлади. Бу эса, макон, вақт ва материя жараёнлари ўзаро бир-бири билан боғлиқ эканлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Вақтнинг чексизлиги моддий дунё яшаши ва ривожланишининг боши ҳам, охири ҳам йўқ, деган ҳулосага етаклайди. “Вақт” тушунчаси фалсафа тарихида анча баҳсли масалалардан бири ҳисобланган. Беркли, Юм, Мах каби файласуфлар вақтнинг объектив характери тани олмайдилар. Вақтни индивидуал онг билан боғлайдилар. Буюк файласуф Кант вақтни ҳиссий мушоҳаданинг априор

шакли, деса, Гегель мутлак рухнинг категорияси (мазмун) деб ҳисоблайди. XVIII-XIX асрлар табиатшунослиги вақтни объектив борликдан излади. Масалан, Ньютон вақтни материя билан ҳаракатга боғлиқ бўлмаган мустақил бир нарса деб қаради³. Макон ва вақт бирлиги ҳаракатда юзага чиқади. Нисбийлик назариясидаги тўрт ўлчовли геометрияда уч ўлчовли макон физик ҳодисаларни текширишнинг асосини ташкил этиб, тўртинчи ўлчов сифатида вақт олингандир. Вақтнинг ялпи умумий хоссаларидан (аникрофи моддий системаларидаги замонавий муносабатларидан) унинг материянинг макони ва ҳаракати билан алоқасини, моддий системалардаги узунлик, ассиметрия, қайтарилмаслик, ноцикллик, узлуклилик билан узлуксизликнинг бирлиги, боғланганлик, структура муносабатларига қарамликни қайд қилиб ўтмоқ керак. Узлуклилик фақат материянинг конкрет сифат ҳолатларининг мавжудлиги вақтни характерлайдики, бу ҳолатлардан ҳар бири пайдо бўлиб ва ғойиб бўлиб, бошқа шаклларга ўтиб туради. Лекин уларнинг таркибидаги материя элементлари пайдо бўлмасдан ва йўқ бўлмасдан, фақат алоқа шакллари ўзгартириб, турли жисмларни ташкил этиши мумкин. Ана шу маънода материянинг мавжудлик шакли бўлган вақт нисбий бўлиб, узлуксизлик эса мутлақдир. Бир йўналишлилиги унинг фақат ўтмишдан келажакка қараб ўзгаришини, бу ўзгаришнинг орқага қайтмаслигини билдиради. Шу маъно-

---

³Фалсафа: комусий дугат. (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров). –Т.: Шарқ, 2004. – Б.69-70.

да вақтда ўтмишга қараб ҳаракат қилиш мумкин эмас. Ҳар қандай ўзгариш вақт онларининг кетмакет қилишидан иборатдир. Ўзгаришлар ўтилган ҳолатларни ёки даврларни айнан такрорламайди. Ҳар қандай даврийлик нисбий бўлиб, жараёнларнинг кўпроқ ёки озроқ такрорланишини ифодалайди. Даврларнинг ҳар бирида ҳамиша қандайдир янгилик бўлади, шунга кўра, вақт қайтарилмасдир.

Вақт шаклланиши ёки ўтишининг объектив хусусияти тўғрисидаги масала қадимдан қизғин баҳс уйғотиб келади. Вақт тартиби ва йўналиши тўғрисида сўз юритилганида, одатда, унинг ўтмишдан ҳозирга ва келажакка ўтиши назарда тутилади. Вақт бир йўналишли, носимметрик ва орқага қайтмайдиган жараён эканлигига эътибор қаратилади.

1908 йилда вақтни тушунишнинг икки хил жиҳатини Ж.Мак-Таггарт тавсифлаб, илмий муомалага киритди. У борлиқ ҳодисаларини вақтда тартибга солиш учун «вақт» тушунчасининг икки кўринишидан фойдаланган: 1. “Ўтмиш” – “ҳозир” ва “келажак”. Бу тушунчалар вақтнинг психологик тавсифига кўпроқ мос келади. 2. Олдин “айни бир вақтда” ва “кейин”. Бу тушунчалар вақтнинг миқдорий таҳлилига мос келади. Масалан: 10 минут олдин, 15 минут кейин қабила миқдор таҳлилин ифодалайди.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ўтмиш, ҳозир ва келажакда мавжуд бўлган воқеалар вақтнинг мавжуд ҳолатига нисбатан узлуксиз ўзгариб туради. Ўтмишдаги воқеалар янада ўтмишга, тарихга чекинади, бўлажак воқеалар эса бугунга, ҳозирга

якинлашади, ҳозир эса эртага, ўтмишга айланиш остонасида туради. Вақт шаклланишининг бу жараёни кўпинча “вақт дарёси», “вақт оқими”, “умр – оқар дарё” каби ибора ва ўхшатишларда ифодаланади. Айни вақтда, узлуксиз ўзгарувчи воқеалар бир текисда, ўтмишдан келажакка қараб, ўзгармас тартибда юз беради.

Ижтимоий вақт ўзига хос хусусиятга эга. У биологик ва планетар-космик вақтдан фарқ қилиб, нотекис оқади. Илк тарихий босқич – ибтидоий даврлардан то фан-техника тараққиёти бошланган XVII-XVIII асрларгача ижтимоий вақтда ўзгариш кузатилмайди. XVII асрда, кейинроқ XX асрда юз берган фан-техника инқилоби дунёни қамраб олди ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг ривожланишига таъсир кўрсатиб, вақтнинг ўтишини жадаллаштирди. Одам энди ер қуррасининг у четидан бу четига бемалол ўтиш имкониятига эга бўлди.

Индивид вақти фақат бир инсонга тегишли бўлса, ижтимоий вақт – бу социум вақти бўлиб, миллатлар, халқлар, ижтимоий жамоалар, айрим ҳамжамиятлар, давлатларни умр кечириш жараёнини ифодалайди. Ижтимоий вақт структура-си мураккаб бўлиб, улардан ҳар бирининг яшаш вақти ва суръати ҳар хил ва ўз хусусиятига эга. Турли элатлар, миллатлар ва халқлар бутун инсониятни ифода этса-да, амалда улар турли тарихий даврларда: кимдир ўтмишда, кимдир ҳозирги даврда, кимдир эса келажакда яшашади. Америкалик таълиқчи футуролог Э.Тоффлернинг фикрича, «Ер аҳолисининг 70% ўтмишда (турли ўтмишда), 25% - ҳозирги даврда, 3% - келажакда яшайди, қолганлар

эса маргиналлар бўлиб, улар ҳар қандай вақтдан ташқаридадир»¹.

Қадимги замон натурфайласуфлари (Демокрит, Эпикур) атомистик қарашларга мувофиқ маконни бўшлиқ (фазо) билан бирдай қилиб кўрсатиб келганлар. Вақтни бир маромда ўтиб борадиган нарсаси, деб қараганлар. Кейинчалик физика фанининг ривожланиши бу тасаввурларни ўзгартирди. Эйнштейннинг нисбийлик назариясига кўра, вақт ўз-ўзича материядан ажралган ҳолда мавжуд бўлмасдан, балки у билан универсал алоқадорликда бўлиб, маконнинг нисбий томонлари сифатида юз бериши мумкин. Вақт ўтиши ва жисмларнинг кўламини мазкур жисмларнинг ҳаракат тезлигига боғлиқ. Тўрт ўлчовли континуумнинг структураси (тизими) ёки геометрик хоссалари (макон-вақт) модда массаларининг тўпланишига ва улар вужудга келтирган тортилиш майдонига қараб, ўзгариб туради. Вақт ҳозирги замон назариясини яратишда Лобачевский, Риман, Гаусс, Богай, Бутлеров, Федоров, Джинс, Гайзенбург, Леметр, В.Де-Ситтер, Эддингтон каби олимларнинг ғоялари қатъий роль ўйнайди. Вақтни соат мазмунида ўлчаш уни ҳар хил давомийликдаги ва даврий қайтарилишчи жараёнларини кузатиш ёки амалга оширишга асосланган. Вақтни ўлчаш учун сония, дақиқа, соат, кун, ҳафта, ой, йил каби меъёрлар қўлланилади. Ернинг юлдузларга нисбатан қуёшни айланиши юлдуз вақтини белгилайди. Амалда қуёш вақтидан фойда-

---

¹Қаранг: Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Философия». 2006. №1(11). –С. 46.

ланилади. Муайян узунлик учун белгиланган вақт маҳаллий вақт, Гринвич меридиани бўйича маҳаллий ўртача куёш вақти эса бутун дунё вақти дейилади. Вақтни ҳисоблашнинг текис тизими-эфемерид вақт. Ойнинг куёш атрофида айланиши-ни кузатиш билан назорат қилинади. Вақтни ҳисоблашнинг астрономик кузатишларга бутунлай боғлиқ бўлмаган текис тизими атом секундига асосланади (квант соат). Вақтни ўлчаш ва тўғри саклашда турли соатлардан фаркланади⁴. Инсоннинг энг буюк ихтироларидан бири – соатдир. Энг қадимги соатлар – куёш соатлари бўлган. Улар 4500 йиллар аввал ихтиро қилинган. Бу соатлар тунда ёки ҳаво булут бўлган пайтларда иш бермаган. Кейинроқ вақтни ўлчашда меъёр сифатида оқар сув қабул қилинган. Бундай сув соатлари – клепсидралар милоддан 2000 йил аввал пайдо бўлган. Ундан кейин кум соатлари ўйлаб топилган. Маятникли соатни нидерланд механиги, физик-математики Христиан Гюйгенс (1629-1695) 1657-йилда ихтиро қилган. Ҳозир механик соатлар билан бир қаторда жуда аниқ ишлайдиган кварцли ва электрон соатлардан фойдаланилади.

Борлиқнинг мавжудлиги, бизнинг ҳар бир ҳаракатимиз вақт билан боғлиқ. Хўш, вақт ўзи нима? У – кўзга кўринмас, ҳар ким ҳар хил талқин қиладиган ҳодиса, жараён, инсон ҳаётида кечадиган энг сирли воқелик. Унинг моҳиятига етиш учун қадимги замонлардан бери Гомер, Пифагор,

---

⁴Фалсафа: комусий дугат. (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров). –Т.: Шарқ, 2004. – Б.70.

Гераклит, Сенека, Сократ, Платон, Аристотель, Лейбниц, Кант, Гегель, Ньютон, каби кўпдан-кўп буюк мутафаккирлар, алломаю донишмандлар роса бош қотиришган. Аммо улар вақт ҳақида ягона бир фикрга кела олмаганлар. Бу сир ҳамон сирлигича, жумбоқлигича қолиб келмоқда⁵.

1.2. Шарқ ва Ғарб тафаккурида вақт талқини

Инсон ҳар доим макон ва вақт тўғрисида фикр юритиб, уларнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилади. Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари вақтни маконда ўлчаш усулларига эътибор қаратганлар. Антик давр файласуфлари астрономик кузатишлар: ой, қуёш, юлдузларнинг ҳолати ҳамда коинотнинг абадийлиги ва инсон ҳаётининг оқар дарё каби тез ўтиши каби ҳодисаларни ўрганганлар, улардан вақт, макон, давр, умр ҳақидаги тушунчаларни яратганлар.

Буюк аجدодларимиз Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Хоразмий, Фарғоний кабилар фазо ва вақтни макон ва замон атамалари билан ишлатишган. Фазо ва вақтнинг табиати ва моҳияти ҳақида Шарқ ва Ғарб файласуфлари хилма-хил қарашларни илгари сурганлар.

Демокрит, Афлотун, Закариё ар Розий, Беруний, Патриций, Кампанелла, Гассенди, Ньютон, Эйлер, Мопертюи кабилар таълимотича, фазо - моддий объектлар учун жойлашиш макони, вақт эса борлиққа, фазо ва ҳаракатга жиддий таъсир

---

⁵ Абдурахмонов А. Саодатга элтувчи билим. Тошкент: Мовароуннаҳр. – Б.469-470.

кўрсатади; шунингдек, вақт муносабатлари абсолют бўлиб, у ҳамма жойда бир хилда ўтади. Улар вақт ва фазони мустақил субстанция деб ҳисоблайдилар.

Арасту, Августин, ал-Киндий, Ибн Сино, Носири Хисров, Фахриддин Розий, Насриддин Тусий, Декарт, Лейбниц, Толанд, Бошкович, Юм, Фихте, Кант, Гегеллар таълимотича, фазо – жисмларнинг ўзаро жойлашиши, моддий нарсаларнинг мавжудлик тартиби асосида моддий дунёнинг ҳолатига боғлиқ бўлиб, нисбийдир. Вақт эса материядан ташқарида мавжуд бўлиши мумкин эмас, вақт муносабатлари нисбий бўлиб, вақтнинг давомийлиги объектларнинг ўзаро бир-бири билан алоқадорлигига, ҳисоб системасига боғлиқдир. Ҳозирги замонда физик, химиявий, геологик, биологик, физиологик, социологик, психологик фазо ва вақт ҳақидаги концепциялар яратилмоқдаки, бундай концепциялар орқали оламнинг хилма-хиллиги ва бирлиги, кўп қирралиги ва чексизлиги, мураккаблиги ва ниҳоясизлиги асосланмоқда. Бундай тадқиқотлар оламдаги ягона, энг умумий, универсал ва фундаментал алоқадорлик – бу фазо - вақт алоқадорлигидир, деб хулоса чиқаришга тўлиқ асос беради.

Ғарб мутафаккирлари Демокрит ва Эпикур маконни мутлақ, бир жинсли ва ҳаракатсиз, вақтни эса ўтмишдан келажакка бир текисда оқади, деб ҳисоблашган. Демокрит, Эпикур ва Лукреций Кар таълимотига кўра, вақтни абадият билан тенглаштириш мумкин. Бу ғоялар кейинчалик Ньютон классик механикасида ривожлантирилди. XVIII-XIX асрларда вужудга келган макон ва вақт кон-

цепцияси ўз моҳиятига кўра метафизик концепция эди, чунки у макон ва вақтнинг алоқадор ва бири-бирига боғлиқлигини эътиборга олмаган. Унга кўра, бизни ўраб турган борлиқдан ташқарида макон ёки вақт бор бўлиши тахмин қилинар эди.

«Вақт нима?», деган саволга Аристотель: ҳаракатда ҳам, вақтда ҳам доим муайян «олдин» ва ундан фарқ қилувчи «кейин» мавжуд. Айнан ҳаракат туфайли биз ҳар хил, ўзаро мос келмайдиган «ҳозир»ни фарқлаймиз. Вақт шу «ҳозир»нинг кетма-кетлиги, уларнинг алмашуви, саноғи, ҳисоби, «олдинги ва кейингига боғланган ҳаракатлар сони»дир, дейди. Шунингдек, Аристотель юлдузлар ортида – макон ва вақтдан ташқарида ётувчи ва ҳамма нарсани ҳаракатга келтирувчи боқий, илоҳий осмон жойлашган, дейди. Авлиё Августин эса, фақат Худо макон ва вақтдан ташқарида, деган фикрни илгари суради. Субъектив идеализм вакиллари (Беркли, Юм, Мах ва бошқалар) макон ва вақтга индивидуал онг шакллари сифатида ёндашади. Хусусан, Д.Юм (1711-1776) учун улар фақат идрокда мавжуддир. И.Кант (1724-1804) ҳам макон ва вақтга субъектив деб қарайди, аммо уларни априор, яъни инсонга тажрибага қадар берилган ҳиссий мушоҳада шакллари сифатида тушунади. И.Кант макон ва вақтни инсон ҳиссиёти шакли – кузатиш шакли сифатида талқин қилади. Унга кўра, айнан дунёни билишга ҳаракат қилаётган субъект ўзига берилган дунёнинг муайян макон ва вақтдаги шакл-шамойилини яратади.

И.Ньютон (1643-1727) ва А.Эйнштейн (1879-1955) каби атоқли олимлар макон ва вақтни онгдан

ташқарида ва ундан катъий назар мавжуд деб ҳисоблашади. Вакт объектларга боғлиқ эмас, деб тушунтиришади. Ф.Гегель эса макон мустақил бўлиши мумкин эмаслигини қайд этган, вақт ҳақида эса, ҳамма нарса вақтда юзага келмайди ва юз бермайди, балки вақтнинг ўзи шу шаклланиш, юзага келиш ва юз бериш эканлигини таъкидлаган. Г.Лейбниц эса, доирадан ташқарида макон ва вақт мавжуд бўлмайди, деган фикрни илгари суради.

Гегель макон ва замоннинг объектив мавжудлигига шубҳа қилмади. Берклидан Махга қадар вақт - сезгиларнинг тартибга солинган қаторлари кўринишидир, деган ёндашувни асословчи далиллар амал қилди. Вақт табиати ҳақидаги метафизик ёндашувларни рад этувчи илмий далиллар XIX аср охирида физикада электромагнит назарияси юзага келиши билан шакллана бошлади.

Инглиз файласуфи Пирсон фикрига кўра, вақт амалда мавжуд эмас, улар нарсаларни идрок этишнинг субъектив усули, холос. Макон – нарсаларни идрок этиш тартиби ёки категорияси бўлса, вақт воқеаларни идрок этиш категорияси-дир. А.А.Богданов эса, вақтни инсон тафаккури маҳсули, деб ҳисоблайди.

А.Эйнштейн ўзининг нисбийлик назариясида вақт моҳиятининг субъективистик априористик талқинларига қакшатқич зарба берди. У вақт хоссалари моддий тизимлар ҳаракати ва уларнинг ўзаро таъсирига боғлиқ эканлигини кўрсатиб берди. А.Эйнштейн ўз назариясининг моҳиятини тушунтирар экан, шундай деб қайд этди: «Илгари қандайдир мўъжиза юз бериб, барча моддий нарсалар

бирдан йўқ бўлиб қолса, макон ва вақт қолади, деб ҳисоблашган. Нисбийлик назариясига кўра эса, бу ҳолда нарсалар билан бирга макон ва вақт ҳам йўқ бўлиб кетган бўлади»⁶.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, бориқнинг умумий шакли сифатида вақт – оламнинг атрибути бўлиб, барча объектлар мавжудлигининг давомийлигини ва ҳолатлар алмашувининг изчиллигини характерлайди. Вақт макон билан чамбарчас боғлиқ. Чунки ҳар қандай мавжудликнинг асосий шакллари – макон ва вақтдир. Вақт ўз-ўзича моддий ўзгаришлардан айрича кечмайди. Худди шу каби давомийлик касб этмайдиган, ўтмишдан келажакка ўзгармайдиган моддий тизим ва жараёнларнинг бўлиши мумкин эмас.

Вақтнинг асосий метрик кўрсаткичлари лаҳза ва давомлилик ҳисобланади. Лаҳза – давомлиликнинг парчалаб бўлмайдиган атоми, давомлилик кванти. Демак, давомлилик – лаҳзалар мажмуи. Умр – ана шу лаҳзалардан иборат. Бу кўрсаткичлар фалсафий жиҳатдан илмий-назарий асослашга муҳтождир.

Вақт тартиби ҳамда йўналиши бўйича динамик ва статик концепциялар мавжуд. Гераклитнинг оқаятган дарёга икки марта тушиб бўлмайди яъни «*panta rei*» (ҳамма нарса оқади, ҳамма нарса ўзгаради) тезиси вақтнинг динамик концепциясига асос бўлган.

Динамик концепция тарафдорлари вақт оқимининг объектив борлигини, яъни ўтмиш, ҳозир ва

---

⁶Эйнштейн А. Физика в жизни моего поколения . М. 1963.-С. 53.

келажак вокеалари ўртасида реал физик фарқлар мавжудлигини тан оладилар. Уларнинг фикрича, ҳақиқий борликқа фақат ҳозир эга бўлади. Ўтмишдан фақат хотиралар мавжуд, келажак вокеалари эса ҳали номаълум.

Статик концепция вакиллари вақтнинг ўтмиш, ҳозир ва келажакка бўлинишини рад этадилар. Б.Рассел ва Т.Голд фикрича, кузатиш эътибордан соқит этилса, дунёда ҳар қандай ҳолат юз бериши мумкин. Ғарб фалсафий адабиётларида бу концепция «Совиб қолган олам концепцияси» деб аталади.

Ҳақиқатдан ҳам вақтнинг ҳаракати ва оқими субъект – кузатувчига боғлиқмикан? Чунки кўпгина жараёнлар кузатувчидан қатъий назар мавжуд ва юз бериши қандай равшанку. Ҳар бир замонда ҳам энг катта муаммо – вақтни қандай тушуниш мумкинлигида бўлиб келган. Статик концепция вакиллари вақтнинг фикрига кўра, ҳозирги вақтда оламнинг ўтмишдаги ҳолати ва жараёнлари мужассам, келажаги эса яширин шаклда мавжуд. Агар шундай бўлса, янги ҳолат қандай пайдо бўлади?

Немис файласуфи ва мантиқчиси Ганс Рейхенбах «Вақт нима?», деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилиб, қуйидаги таърифларни ишлаб чиққан:

1. Вақт ўтмишдан келажак сари ҳаракатланади;
2. «Ҳозир» ўтмишни келажакдан ажратувчи ҳозирги вақтдир;
3. Ўтмиш ҳеч қачон орқага қайтмайди;
4. Биз ўтмишни ўзгартира олмаймиз, лекин келажакни ўзгартиришга қодирмиз;

5. Биз ўтмишнинг тарихий «баёни»га эга бўлишимиз мумкин, лекин келажакни баён қилиш, бу билан боғлиқ имконга эга бўлишимиз мумкин эмас;

6. Ўтмиш маълум, келажак маълум эмас.

Бу таърифларда соғлом фикрнинг оддий мантики мужассамлашган. Аммо вақт билан боғлиқ муаммолар аниқ ечими топилмаган масалалар бўлиб, ички ва ташқи вақт; инсон борлиғи вақти; даврнинг маданий-тарихий вақти; астрономик вақт; физикавий вақт; биологик вақт ва ҳ. к. кабиларда вақтнинг нисбатини аниқлашда ўз ечимини кутмоқда.

Маълумки, юқорида айтиб ўтилганидек, вақт дунёда содир бўлувчи ҳодиса ва жараёнларнинг кетма-кет содир бўлиши ва давомийлигини ифодалайди. Демокрит, Афлотун, Закариё ар-Розий, Беруний, Патриций, Кампанелла, Гассенди, Нютон, Эйлер ва бошқаларнинг фикрича, вақт борлиққа ва ҳаракатга жиддий таъсир кўрсатади; вақт муносабатлари ҳамда ҳисоб системалари бир хилда ўтади. Аристотель, Августин, ал-Киндий, Ибн Сино, Носир Хисрав, Фахриддин Розий, Насриддин Тусий, Декарт, Лейбниц, Толанд, Юм, Фихте, Кант, Гегелларнинг фикрича, вақт материянинг атрибути (ажралмас хусусияти), у материядан ташқарида мавжуд бўлиши мумкин эмас, у нисбийдир. Фанда узок давр мобайнида фазони вақтдан ажратиб тушуниш ҳукмронлик қилиб келди. Шу жиҳатдан вақтга нисбатан динамик ва статистик қарашлар ҳам мавжуд. Динамик қараш бўйича, вақтнинг фақат ҳозирги замонигина реал мавжуд, ўтмиш ўтиб кетган, келажак эса ҳали йўқ. Статистик

қараш вакилларининг фикрича, вақтнинг барча лаҳзалари бир йўла, яхлит ҳолда, бир вақтда мавжуддир, вақтнинг лаҳзаларини ҳар бир субъект ўз бошидан кечиради ва унга гўёки вақт оқиб ўтаётгандек туюлади. XX аср бошларида А. Эйнштейн томонидан нисбийлик назариясининг яратилиши фазо ва вақтнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги, фазо ва вақт системасининг ҳаракат тезлиги вақт-фазо структурасининг модда зичлиги билан боғлиқлиги ҳақидаги фикрлар табиий-илмий ва назарий исботини топди.

1.3. Вақт – умуминсоний қадрият

Гўзал капалак бир кунгина яшайди. Қисқа умри давомида у ўзидан авлод қолдиришга улғуради. Қуёш канча тирикликка куч-қувват бериб, бир неча миллиард йилдан буён яшайди. Ўзини капалакдек ҳис қилиб, қуёшдек ўз нурини таратиб, мақсад ва вазифаларини бажаришга ошиққан, меҳнат қилишга эринмаган одамлар борки, улар ҳар бир лаҳзани ушлаб, ундан фойдаланиб, бахтга эришганлар. Бу бахтни ҳамма ҳам ҳис қилавермайди. Фақатгина вақтни қадрига етганлар, тўрт кунлик меҳмон бўлган ёшликни қадрлаганларгина бундан мустасно.

Бугун вақтимизни беҳуда сарфлашга хизмат қилувчи омиллар: компьютер, телефон, телевизор... Телеканаллардаги дастурлар бир-биридан қизиқарли. Баъзилар тун давомида сериалларни кўради, эртасига вақтини унинг муҳокамаси билан ўтказади.

Инсон ўз-ўзини англамай, яшаш моҳиятини тушунмай, вақт кадрига ета олмайди. Чунки инсон умри бутунни ташкил этса, вақт унинг қисмлари, бўлакларидир. Қисм, бўлак билан бутун, яхлит ўртасидаги диалектик боғлиқлик масаласи Сукрот, Платон ва Аристотель фалсафасида кенг муҳокама қилинади. Инсон умри ҳам вақт деб аталган жараёнда кечади. Сукрот ва Платон ғоясига кўра, маънавий-руҳий олам, борлиқ бутун, яхлитдир. Ушбу бутун, яхлитни англамай қисм, бўлакни тушуниш мумкин эмас. Қисм нохуш аҳволда бўлганида, энг аввало, бутун тана ҳақида қайғуриш керак. Масалан, бир куннинг бир қисмидан кўнгил тўлмас экан, ўша кунни яхши ўтди дейиш амри маҳол. Чунки «Бутун ёмон аҳволга тушганида қисм яхши аҳволда бўлиши мумкин эмас»⁷. Ҳар бир куннинг яхши ўтиши учун нафақат соатлар, балки дақиқа ва сониялардан ҳам унумли фойдалана олиш керак. Инсон ҳар бир куннинг ўтишида руҳан тайёр бўлса, унинг иш унумдорлиги янада ошади. Ҳар бир инсонга болалигидан ота-онаси, қариндошлари, устозлари, дўстлари ва бошқалар қувончига шерик, ташвишига ҳамдард бўлиб, унинг фаолиятига ижобий таъсир кўрсатишади. Унга руҳий далда бўлишади. Қийинчиликларни енгишда ҳар ким ҳар хил: болалар ота-оналар кўмагига, ёшлар кўпинча ўз куч ва имкониятларига, кексалар болалар ва невараларга суянишади. Демак, вақтда нафақат инсон умри, балки унинг руҳий ҳолати ҳам

---

⁷Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – С. 345.

кечади. Инсоннинг умри ва шу умрда бўлинган вақти, энг аввало, инсоннинг маънавий-руҳий ҳолатига, мавжуд ҳаётидаги муаммоларга тўғри муносабатига ва аниқ ечим топишида намоён бўлади. «Инсон бирор хасталикка йўлиқар экан, аввало, унинг руҳияти хасталанган бўлади»⁸. Шиша майдалари устида оёқяланг юрадиган ёки ётадиган, ханжарни ютадиган, олов ичига кирадиган сеҳргарлар, ғайритабиий ҳислатларга эга кишилар оғрикни, энг аввало, маънавий-руҳий жихатдан бартараф этадилар⁹. Агар шундай ҳислат айрим индивидга тааллуқли, хос экан, у Д.Юм ибораси билан айтганда, «нима учун бутунга хос бўлмаслиги керак»¹⁰. Демак, ҳар бир инсон ҳар бир сония, дақиқа ва соатларнинг кадрига етиб яшар экан, умри (яъни бутун) ҳам сермахсул бўлади.

Умуман, умрни, яъни бутунни етуклик тимсоли, қисмлар охир натижада етишадиган, интиладиган комил «яхлит система» сифатида қарайдиган бўлсак, бутун (вақт, яъни инсон умри) орқали ҳамма нарса, бизга эзгулик ва ёмонлик бўлиб кўринган нарсалар ҳам баҳосини олади, салбий ёки ижобий қадриятга айланади.

Бутунни, яхлитни билиш қисмни, бўлакни ўрганиш билан бирга амалга оширилади; улар диалектик боғлиқликдагина керакли гносеологик ҳулосаларга, таърифга олиб келади. Ана шу тақдир-

---

⁸Усмонхўжаев А. Дорисиз қалб давоси.– Т.: Янги аср авлоди, 2010. – Б.71.

⁹Қаранг: Охотники за головами. Антология невероятных фактов. –М.: АСТ, Zebra, 2007. –С.89.

¹⁰Юм Д. Сочинения в двух томах. Т.2. –М.: Мысль, 1966. –С. 672.

дагина билишнинг ўзи ҳам маълум бир бутунлик, якунланганлик касб этади¹¹.

Ф.Бэкон, дедукция ва индукциянинг бир-бирига боғлиқлигини, гоҳо қисмларнинг кўплиги бутуннинг йириклигини англатишини қайд этган. «Шунинг учун қисмларнинг кўплиги каттанинг йириклиги ҳақида таассурот уйғотади. Аммо тартиб бўлмаса, қисмларнинг кўплиги янада кучли таассурот туғдиради, чунки бетартиблик чексиздек кўринади ва ходисаларни илғашга халакит беради»¹². Демак, қисмларнинг кўплиги бутун ҳажмига, кўринишига таъсир этмай қолмайди; агар қисмлар қанча бетартиб бўлса, бутун шунча чексиз туюлади. Бу ўринда қисмларни рационал бошқариш, уларнинг ҳаракатларини, манфаатларини уйғунлаштириш, уларни бутун билан боғлаш имконияти камаяди. Умумий тартибга итоат этишгина қисмларни бутунга уйғун, яқин қилади, уни охир натижада бутун системани бошқариш, бутунни сақлаш, бутуннинг яхлитлигини таъминлаш кафолатига айлантиради. Демак, вақтга кетма-кетликда, тартиб билан риоя қилиш уйғунликка, умрнинг мазмунли ўтишига олиб келади.

АҚШлик файласуф, сиёсатшунос, футуролог Ф.Фукуяма ер юзида умумий тартибни, тараққиётни таъминлаш учун миллий ҳудудларни, маданиятлар ва кадриятларни рационал бошқаришга кодир, кучли миллий давлатлар зарур¹³, деган ғоя-

---

¹¹ Қаранг: Блауберг И.В., Юдин Б.Г. Понятие целостности и ее роль в научном познании. –М.: Мысль, 1972. – С. 168-169.

¹² Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Т.1. –М.:Мысль, 1977. –С. 352-353.

¹³ Қаранг: Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок. –М.: АСТ, 2006. – С.88.

ни илгари сурди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев ёшлар салоҳиятига, уларнинг мазмунли умрлари асосида Ўзбекистон тараккиёти юксалиши мумкинлигини ўз асарларида алоҳида таъкидлайди. “Кўп қилган ишларимиз ўзимизники. Лекин олдимизда катта режаларимиз, ниятларимиз турибди, одамларимизни умидлари турибди. Ҳамма соҳа бўйича режаларимиз аниқ, стратегиямиз бор. Биз келишганимиздек, 5 йил қарсак чалмаймиз, 5 йил бир-биримизни мактамаймиз. Фақат ишлаймиз, ишлаймиз, яна бир марта ишлаймиз. Одамларимизга оддий меҳнатимиз билан, ҳалол меҳнатимиз билан, коррупцияни йўқ қилиб, мана, прокуратурага қанча масалалар қўйдик, ички ишлар тизимини мутлақо ўзгартираяпмиз, мана, инсоф берсин — судьялар билан гаплашдик.

Ёшлар бўйича тарбиямизга, диний масалалар бўйича, диний оқимлар бўйича бировга ёқадими-ёқмайдами, жуда кескин-кескин саволлар қўйдик. Ёшлар иттифоқини туздик. Ёшларимизга ҳозирги замон талабига муносиб шароит яратиб бермасак, улар билан мулоқот қилмасак, уларнинг дардини эшитмасак, улар билан тенг бўлмасак, оёғимиз ердан узилса, улар биздан узоқлашяпти. Бу яхшиликка олиб келмайди”¹⁴, — деб таъкидлади Шавкат Мирзиёев.

Қисм, бўлақлар бир-бирига яқинлашиб, интеграцияга киришиб, бири-бирини тўлдириб, бойитиб янги бутунни, яхлитни ҳосил қилади. Гоҳо улар

---

¹⁴ Read more: <http://sputniknews-uz.com/society/20170711/5792381/Mirziyoyev-5-vil-qarsak-chalmavmiz-bir-irimizni-maqtamavmiz.html>

бутунда, яхлитда янги сифатларни юзага келтиради. Ўзининг мақсадлари, ижтимоий фикрларига эга инсонлар вақтларининг ҳар бир бўлаги кадрига етиб, мамлакатларини ривожланган давлатлар сафига олиб чиқишлари мумкин.

Инсоннинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ахлокий, эстетик жиҳатлардан оламга бўлган муносабати муайян вақтда амалга ошади. Вақт бўлаклари ўртасида қонуний, зарурий уйғунлик мавжуд бўлиб, улар доимо диалектик алоқадорликдадир. Кундалик ҳаётда фаол қўлланиладиган “вақтнинг кадрига ет” ибораси одамлар учун зарур аҳамият касб этади. Чунки вақт давомида инсон орзу-мақсадларини амалга ошириш имконига эга бўлади.

Давлатимиз ўз мустақиллигига эришгач, инсон ва жамият тараққиётининг муҳим омилларидан бири сифатида вақтга катта эътибор қаратилди. Ёшларимизнинг умрини бекор ўтказмаслиги учун спорт заллари, сузиш бассейнлари ва бошқа спорт комплекслари барпо этилди. Аввал ёшларимиз гулдай умрини пахта далаларида, оғир меҳнатда ўтказишган бўлишса, бугунги кунга келиб улар ҳаётида босқичма-босқич маънавий юксалиш рўй бермокда.

Маълумки, умрнинг мазмуни тўғрисида фикрлаш инсонни ҳаётга руҳий тайёрлайди. Мутахассисларнинг фикрича, одамларга камчилигини айтиб, хатоларингни англа, дегандан кўра, вақт кадри тўғрисида уларга эссе ўқиб беришнинг ижобий натижаси кўпроқ бўлар экан. Масалан, Калифорния университетида Дэвид Шерман ва унинг ассистенти томонидан ўтказилган тадқиқот шуни кўрсат-

дики, кўп кофе ичиб турадиганлар, улар учун ҳаётда қандай кадриятлар муҳимлигини айт-гандан кейин кофенинг соғлиқ учун зарарлигини кўпинча чин дилдан тан оладилар. Олимлар фикрича, муҳим кадриятлар тўғрисида эссе ўқилгандан кейин одамларда бир-бирини тушуниш ва муҳаббат туйғуси пайдо бўлади. Мичиган университети тадқиқотчилари Женифер Крокер ва Ю. Ния ҳамда Констанца университети тадқиқотчиси Доминик Мишковскийларнинг фараз қилишларича, ўз-ўзига баҳо бериш орқали эмас, балки бошқалар ҳаётидаги воқеа ва ҳодисалардан сабоқ олиш кўпроқ одамларни ҳаётий кадриятларни тушуниб, вақтнинг кадрига етишига олиб келади¹⁵.

Демак, келтирилган фикрлар, қарашлардан маълум бўладики, инсониятнинг эзгу амалларига хизмат қиладиган барча нарса, ҳодиса ва жараёнлар вақтда рўй бериб, бу муҳим кадрият ҳисобланади.

Хуллас, кадриятлар вақт давомида инсоният томонидан яратилади, ривожлантирилади, кадрланади, замон ва макон билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ҳар бир давр ижтимоий муҳити унга ўз таъсирини ўтказиши натижасида мазмунан ва моҳиятан бойиб боради ёки аксинча ижтимоий тараққиёт давомида тарихий кадриятга айланади. Шу боис, кадриятларга баҳо бераётганда ўша давр (вақт) муҳити, ундаги имконият ва эҳтиёжларни ҳам ўрганиш лозим.

---

¹⁵ www.psychol-ok.ru по материалам Association for Psychological Science. Перевод с англ.: Ольга Поломошнова.

Форобий фикрича, ҳар бир киши бахтли бўлиш имкониятига эгадир, бироқ бу имкониятни юксак ахлоқий сифатларга эга бўлган, нарсалар моҳиятини билишга бутун кучини бағишлаган, умрини зое қилмаган кишиларгина амалга ошира оладилар¹⁶. Демак, ёшларга қачонки, улар комилликка интилиб, ахлоқий-маънавий кадриятларни ўзларида шакллантириб, бадий китобларнинг образлари ва атрофдагиларнинг ҳаётидан сабоқ олиб яшасаларгина бахтли-тахтли бўла олишларини уқтириш бугунги кунда ниҳоятда муҳим.

Ибн Сино инсонларнинг кундалик амалий ишларидаги энг зарур ахлоқий муносабатларда камтарлик, иззат-ҳурмат, жасурлик, тўғрилиқ, соф-диллик каби хулқий қоидаларга алоҳида эътибор беради¹⁷.

Қайси бир даврни, туб ўзгаришлар амалга оширилган давлатни мисол қилиб оладиган бўлсак, уларда тарихий сабоқлар ҳисобга олингани ва олдинги даврга хос кадриятлар сақланиб қолинганини, ҳатто улар янги кадриятларга фундамент бўлиб хизмат қилганини кўраимиз.

1991 йилдан бошлаб, бир-бирига уйғун ҳолда ўзига хос ном билан йилларимизнинг “Алишер Навоий йили”, “Ҳамширалар йили”, “Аҳмад Ясавий йили”, “Мирзо Улуғбек йили”, “Ибн Сино йили”, “Амир Темур йили”, «Инсон манфаатлари

---

¹⁶ Аль Фараби. Социально-этические трактаты. –Алма-Ата, 1973. – С.172.

¹⁷ Ибн Синонинг илм ва ахлоққа доир баъзи рисоалари. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009. – Б. 19.

йили», «Оила йили», «Аёллар йили», «Соғлом авлод йили», «Оналар ва болалар йили», «Қарияларни кадрлаш йили», «Обод маҳалла йили», «Меҳр ва мурувват йили», «Сихат-саломатлик йили», «Ҳомийлар ва шифокорлар йили» деб аталиши ҳам кадриятларимизга эътибор қанчалик кучли эканлигидан далолат беради. 2007 йилнинг «Ижтимоий ҳимоя йили» ва 2008 йилнинг «Ёшлар йили» деб аталиши ўз ўрнида ёшларимизга, уларнинг келажакига бўлган катта эътибордир. «Қишлоқ таракқиёти ва фаровонлиги» деб аталган 2009 йил ҳам ўтган йилларнинг мазмунан ва мантиқан давомидир. 2010 йилнинг «Баркамол авлод йили» деб номланиши келажак авлодни баркамол қилиб тарбиялашга бўлган катта эътибор ва ғамхўрликдир. 2011 йилнинг «Кичик бизнес ва тадбиркорлар йили» деб аталиши кишиларимизни янги шаклланаётган кадриятлар асосида ижтимоий-иқтисодий муносабатларда ўзларини намоён қилишлари учун кенг имкониятлар яратилишини кўзда тутди. «Мустаҳкам оила йили» деб аталган 2012 йилда халқимизнинг кадриятларга асосланган оилапарварлик фазилатларини мустаҳкамлаш ва ёшларимизнинг оилада шаклланиши учун барча шароитларни яратиш кўзда тутилди. 2013 йил – Обод турмуш йили, 2014 йил – Соғлом бола йили, 2015 йил – Кексаларни эъзозлаш йили, 2016 йил – Соғлом она ва бола йили, 2017 йил – Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили, 2018 йил – тадбиркорлик ва инновацион ғояларни амалга ошириш йили ва унинг давоми сифатида 2019 йилни Ижтимоий ривожланиш ва фаол ин-

вестициялар йили деб аталиши юртимизда олиб борилаётган ислохотларга мувофиқдир.

Йилларнинг бу каби номланиши, мамлакатимиз фукароларини янги вазифаларни адо этишга ундаш билан бирга, уларни ҳар бир бажарилган ишдан қониқиш туйғусига эга бўлишларида замин яратади. Бу эса, эртанги кунга ишонч, яратувчилик ва миллий ғурур туйғуларини шакллантиришга хизмат қилади.

Заминимизда яшаётган ва бизга замондош бўлган кишилар ҳаётида янги давр, яъни мустақил Ўзбекистоннинг янги қадриятлар тизимини шакллантириш даври бошланди. Айниқса, Президентимиз бошчилигида 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясининг ишлаб чиқиши ва ҳаётда қўлланилиши халқимиз ҳаётини тубдан позитив ўзгаришига олиб келди. Эндиликда умуминсоний, миллий, диний, иқтисодий ва бошқа қадриятларнинг диалектик уйғунлигига эришиш ғоят зарур бўлиб қолди; инсон кадри, қобиляти, истеъдодини намоён қилиш учун кенг имкониятлар яратиш борасидаги долзарб вазифалар ҳозирги авлод ҳаётининг маъносига айланди. Хуллас, жамиятнинг янгиланиши объектив заруриятга айланди.

Айни даврда халқимиз миллий уйғониш сари юз тутиб, миллий ва умуминсоний қадриятлар, маънавиятга катта эътибор орқали аждодларимиз қолдирган маънавий мерос, дунё халқлари эришган тараққиёт ютуқларини ўрганиб, маданиятли, ахлоқли инсонни камол топтиришга интилмоқда.

Ҳозирда мамлакатимизда тинчлик, осойишталик, ҳамжиҳатлик, тез суръатли ривожланиш ҳукм

сураётган бир пайтда жамиятимизнинг барча жаб-халарида рўй бераётган ўзгаришлар туб ислохотлар натижасидир. Аждодлар анъанасига содиқлик, юксак ватанпарварлик ва инсонпарварлик ғояларига таянадиган янги кадриятлар тизимини шакллантириш борасидаги долзарб вазифаларни бажаришнинг серкирра жараёни бошланганидан, бу вазифаларнинг қай даражада бажарилиши республикамиздаги фукаролар меҳнатсеварлиги, умуммиллий манфаатларни, тарих сабоқларини унутмаслиги, умрбоқийлик ва халқ хизмати учун фидойилигига узвий боғлиқдир.

Бугун ҳар бир инсоннинг, айниқса, ёшларимизнинг ахборот олиш маданияти унинг миллий-ахлоқий кадриятларни ҳаётида қанчалик қўллай олиши билан боғлиқ. Компьютерда ишлашда ҳам миллий-ахлоқий кадриятлардан фойдаланиш, айниқса, ёшларнинг ҳаёт йўлларида тўғри танлашларига ёрдам беради.

Агар биз ташкаридан келаётган техник ютуқларни олиб, мафқураси керак эмас, десак, янглишамиз. Янги технология билан биргаликда жамиятимизга янги руҳ ҳам кириб келади. Биз янгилик тарафдоримиз, ёпик эшиклар тарафдори эмас. Ўзбек халқи азалдан сермулоҳаза халқ. Ўйламасдан бир ишга қўл урмайди. Глобаллашув жараёнида ана шу ўзбекона менталитетни янги кадриятлар асосида шакллантириб, уларни издан чиқараётганларга қарши курашиш керак.

Ҳар қандай четдан келадиган технология ёки ғоя бўладими, биз уни кадриятларимиз призмасидан ўтказиб, миллийлигимизга мослаб қабул қилишимиз

керак. Умумбашарият тан олган кадриятлар билан бирга, аввало, маънавий меросимизга асосланган миллий ахлоқий кадриятларимизни англашимиз, теран таҳлил қила олишимиз лозим. Шундагина биз нафақат янги технология «рух»ларини енга оламиз, балки демократия ниқоби остида кириб келаётган бузғунчи, қуткуга соладиган ғояларга қарши ўзимизнинг шарқона, эркин тафаккуримиз билан қалқон бўла оламиз. Умуминсоний кадриятларга асосланган, буюк алломаларимиз меросига хос фикрлаш ҳаётимизнинг бош мезони бўлиб қолади. Буюк аждодларимиз қолдирган маънавий мерос, миллий урфодат, анъаналар бугун ҳам ўз кадриятини йўқотгани йўқ. Буни ўз ўрнида умум-башарий кадриятлар билан тўлдириб, ёшларимизнинг ижтимоий тараққиёт давомида миллий ўзлигини англаши учун сайқаллантириб бориш лозим.

Ижтимоий тараққиёт янги-янги муаммоларни кун тартибига қўяди, ҳар бир тарихий босқич мавжуд муаммоларни янги восита, усул ва механизмлар билан ҳал этишга ундайди. Вакт ва уни қадрлашга бўлган муносабатлар ва ёндашишлар ҳам ҳар бир тарихий босқич, ижтимоий тараққиёт талабларига мувофиқ ўзгаради, уларда янги илмий-назарий концепциялар, ғоялар пайдо бўлади. Ижтимоий ҳаёт қанча ранг-баранг ва илдам олдинга силжир экан, унинг вакт ва инсон умрига муносабати ҳам шунча ранг-баранг ва илдам бўлади. Яъни кадриятлар шахс маънавияти билан узвий боғлиқ бўлиб, қотиб қолган, мутлақ кўринишга эга, ўзгармайдиган ҳодисалар эмас, уларни шахслар, жамият, инсоният яратади. Мазкур субъектларнинг

ҳаёт тарзи, тарихий-маданий тажрибаси синовидан ўтган нарсалар, ҳодисалар, бойликлар маънавий тарбия асосида ахлоқий кадриятга айланади. «Зеро, иймон ва ахлоқнинг диалектик алоқадорлиги Шахс қиёфасини шакллантиришда муҳим ўрин тутadi»¹⁸.

Вақтни эъзозлаш ва унинг кадрига етиш шахс маънавий бойлигининг мезони сифатида ифодаланади. Унинг аҳамияти фақат инсон борлиги асосида кадрланади. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13-моддасида «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-киммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланади»¹⁹, деб таъкидланади.

Ҳозирги замонда маърифий инсонни, унда юксак инсоний фазилатларни шакллантиришда вақтни кадрига етишни шакллантириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Инсоният ижтимоий тараққиёт давомида бир-бири билан узвий боғланиб, давр тақозосига биноан янги кадриятларни яратади ва ривожлантиради. Кадриятлар инсон фаолиятининг таркибий қисми сифатида авлоддан-авлодга ўтиб, сайқалланиб боради.

Фуқаролик жамияти сари юзланаётган халқимиз ҳаётида кечаётган туб ўзгаришларнинг асл моҳияти кадриятлар асосида англанади. Бу эса ўз нав-

---

¹⁸ Қаххорова М. Маънавий-ахлоқий муҳит: демократик янгиланишнинг муаммо ва ечимлари. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2008. – Б.117.

¹⁹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – Б.5.

багида сифат ўзгаришларини юзага келтиради ва янгича ёндашувни тақозо этади.

Бугун инсонда вақтни қадрлаш туйғусини қарор топтириш, маънавий тикланиш, миллий ўзликни англашнинг муҳим ва зарурий шартидир. Бу, энг аввало, унда вақтнинг қадрига етиш эҳтиёжини шакллантиришни тақозо этади. Мазкур антропологик ёндашув бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган қуйидаги икки йўналиш орқали амалга оширилади:

1. Кишилар онгида вақтни эъзозлашни шакллантириш орқали уларни миллий ўзликни англашга йўналтириш;

2. Вақт мазмунини англатиш орқали инсон фаолиятининг ички маънавий эҳтиёжини қондириш.

Мустақиллик даврида тикланган буюк алломалар маънавий мероси, уларнинг умр мазмуни тўғрисидаги таълимотлари, миллий урф-одат ва анъаналар умумбашарий қадриятлар билан тўлдирилиб, сайқаллантириб борилмоқда.

Бугунги кун ёшлари ўз вақтларини бекор ўтказмай, мамлакат тараққиётига ҳисса қўшишлари учун кенг имкониятлар яратилмоқда. Айниқса, хорижий тилларни ўрганишга эътибор қаратилмоқда.

Чунки тилни ўрганиш – вақтда кечадиган жараёндир. Мактаб партасида ўтириб, она тилини мукаммал эгаллаган ёшлар, албатта хорижий тилларни ҳам пухта ўргана оладилар. Буюк алломаларимиз, энг аввало, она тилларини чуқур билганлари учун бошқа тиллар сеҳрига ҳам тушуниб, бир неча тилларни ўрганиб, ўзлаштира олганлар.

Ҳақиқатан ҳам, халкимизда вақт кадрига етиш қадим-қадимдан эъзозланиб келинган. Чунки ёшларнинг миллий ўзлигини англаши вақтнинг кадрига етиб, ўз устида ишлашни ўрганишдан бошланади. Вақтни, умрни кадрига етиб, яхши-ёмон, ҳалол-ҳаромни англаган, фарқлай билган ёшлар Ватанни севмоқ, уни асрамоқ иймондан эканлигини англайдилар.

Инсон умри давомида фақат ҳозир билан яшамайди. У келажакда орзулари рўёбини мақсад қилиб кўяди. Шу йўлда ҳаракат қилади. Ёки нафақат ўтган умрини, ундаги ютуқ ва камчиликларни, балки ота-бобоси босиб ўтган йўлларни ҳам хотирлайди, эъзозлайди. Чунки хотира Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам азалдан маънавий қадрият сифатида эъзозлаб келинган. «Халқ – тарихнинг яратувчиси. Аجدодларимиз тарихи, хотираси ҳам биз авлодлар учун қадри ва юксак эъзозга муносиб. Тарихий хотирага ҳурмат маънавиятимизнинг асоси, ҳар биримизнинг англаган ҳақиқатимиздир»²⁰.

Тарихий хотирага муносабат аجدодларимизнинг умрларига, қилган савобли ишларига муносабатдир. Буюк қомусий олим Абу Райҳон Беруний нафақат ёзма хотира, балки оғзаки хотира ҳам ғоят муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидлайди. Мутафаккир «Осор ул-боқия» асарида арабларнинг VII-VIII асрларда Туронни истило этилишига доир воқеаларни баён қилар экан, Қутайба бу юртдаги руҳонийлар, ҳаттотлар, қўйингки, ёзиш ва ўқишни

---

²⁰ Қувондиқов И. Миллий-маънавий қадриятлар – ўзликни англаш омили. – Т.: «Nishon noshir», 2010. – Б. 41.

билган барча кишиларни тигдан ўтказгани, улардан тортиб олинган китоб ва ўрама хат намуналарини ўтда ёққани, оқибатда бутун халқ фақат оғзаки хотирага таяниб қолгани хусусида маълумот беради.

Тарихдан маълумки, барча халқларда қуввайи ҳофизаси кучли одамлар ҳурмат-эътиборга сазовор бўлган. Чунки улар ёзув кашф этилмаган олис даврларда ҳам, саводи бўлмаган аҳоли қатламлари орасида ҳам ижтимоий-маданий ҳодисаларни келгуси авлодларга етказишда асосий воситачи бўлишган. Халқ турмушининг бадиий қомуси ҳисобланган фольклор намуналари (достон, эртак, қўшиқ, мақол ва ҳоказо) ҳам хотираси кучли кишилар, биринчи галда, бахши-оқинлар шарофати билан бугунги кунгача етиб келган²¹.

Юртимизда қадимдан ўтмиш аجدодларни ҳурматлаб ёдга олиш, уларнинг эзгу ишларини ёш авлодга ибрат қилиб кўрсатиш анъанага айланган. Шу билан бирга, йўл қўйилган тарихий хатолар ва шунинг оқибатида содир бўлган мудҳиш фожиалар ҳақида ҳам рўй-рост айтилиб, келгуси насллар бундай адашиш ва кулфатлардан огоҳ туришга даъват этилган. Миллат умиди бўлган йигит ва қизлар шу йўл билан мамлакатнинг эртанги куни учун масъул кишилар этиб тарбияланган.

Ҳозирги глобаллашув шароитида, табиийки, ҳар хил сиёсий ва мафкуравий кучлар тарихни ўз манфаати билан боғлаб, талқин қилишга интилади.

---

²¹ Қаранг: Ўтанова У. Халқ маданияти: генезиси, назарияси, ривожланиши (фалсафий-маданий ёндашув). Фалсафа фанлари номзоди... дисс. автореферати. –Т.: 2009. – Б. 10-12.

Айни чоғда ҳар бир шахс ёки гуруҳ ҳам тарихни фақат ўз ақл-заковати, имон-эътиқоди даражасида идрок этади. Ёшлар юртимизда кечаётган туб ислохотлар муваффақиятини таъминловчи асосий куч экани ҳисобга олинса, улар тарихнинг ҳар хил талқинларига кўр-кўрона эргашувчи бўлиб эмас, аксинча онгли идрок этувчи бўлиб улғайишига эришиш не чоғли муҳим вазифа экани ойдинлашади.

Ўзбек халқи барча даврларда ҳам илгари яшаб ўтганларни хотирлаш ва уларнинг ҳаёт тажрибасидан сабоқ олишга алоҳида эътибор қаратган. Ана шу анъанани бугунги ижтимоий-тарихий талабларга мослаб ижодий давом эттириш зарур. Бу борада эса ёзма манбаларни атрофлича ўрганиш билан бирга халқ хотираси марказлари ташкил этиб, кекса авлод вакиллари билан мунтазам суҳбатлар уюштириш ҳамда ўтмишнинг жонли гувоҳларидан ёзиб олинган эсдаликларни тарихий ва расмий манбаларга қиёслаб таҳлил этишнинг аҳамияти катта. Шундагина аجدодларнинг ҳақиқат нури билан йўғрилган хотираси бугунги ва эртанги йўлимизни ёритиб турувчи чинакам машъалага айланади.

Зеро, халқимиз азал-азалдан ўтган аجدодларини, ўтмишга айланган ҳаётининг эсда қолган айрим ижобий қирраларини эслаб, бу ҳолатни энг азиз ва мукаддас туйғу – хотира, деб атайти.

Миллатлараро глобаллашув жараёни олий қадрият – инсон ҳаётига, асрлар давомида аجدодлар томонидан сақлаб келинган қадриятларни янги мазмун билан бойитишга хизмат қилмоқда. Мустақиллик йилларида хотира – ижтимоий-маънавий

кадрият сифатида кишиларимиз калбидан янада чуқур жой олмоқда.

Хотираси уйғок миллат ўтмиш кўзгуси асо-сида ўзининг эртасини кўра билади, бу эзгу туйғуни ёшлар онгига сингдириш энг устувор вазифалардан биридир. Хотираси уйғок миллатгина ўтган ҳаётидан, хатоларидан, оғир ва машаққатли кунларидан, тарих синовларидан зарур хулоса ва сабоқлар чиқара олади.

Буюк алломаларимизнинг қудрати шундаки, улар инсоннинг меҳнати, қобилияти, ақл-заковати-ни улуғлаб, ундаги қудратга ишондилар, вақтни қадрлаб, уни эзгуликка йўналтира олган инсон тафаккури тантана қилишини тарғиб қилдилар. Бу эса жамиятимизнинг маънавий янгиланиши жараёнида миллий ўзликни англаш-да муҳимдир.

Бу Форобийнинг «Илмга киришган киши тирик-чилик масаласида хотиржам бўлиши керак», «До-нишмандларга ишониб, уларга эргашувчи одамлар ўша нарсаларни донишмандлар билганидай билиб оладилар. Зеро, донишмандларнинг билимлари энг яхши билимлардир», «Ҳар бир киши касб-корни мукамал билмоғи, яхши тарбия олмоғи ва яхши хулқ-одоб фазилатларига эга бўлмоғи керак», Берунийнинг «Яхши билмаган нарсасига уринган киши шарманда бўлади», «Ҳар бир кишининг кадр-қиммати ўз ишини қойил қилиб бажаришида», «Қарама-қаршилиги аён бўлган нарсага қандай ишониб бўлади», Ибн Синонинг «Ота-онани ҳурмат-лаш зарур», «Пасткашдан вафо кутмаслик керак» каби ўғитларида намоён бўлади.

Марказий Осиёдан етишиб чикиб, миллий ва умуминсоний кадриятларни ўз фаолиятлари давомида шаклланишига катта роль ўйнаган Фарғоний, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино каби мутафаккирларимиз хизматлари эътироф этилиб, улар ҳақида қўплаб асарлар яратилган. Уларнинг асарлари қўплаб тилларга таржима қилинган. Марказий Осиё Уйғониш даври жаҳон, жумладан, Ғарб илм-фанига катта таъсир кўрсатган. Шарқ Уйғониш даври маданияти фанларнинг ривожланиши, комуний олим, мутафаккирлар етишиб чиқиши билан бутун кишилиқ жамияти ривожланишининг юксак босқичидир. Бу даврда яратилган асарлар, обидалар миллий кадриятларимизга айланиш билан бир каторда, умумжаҳон эътирофига сазовор бўлган²².

Жамиятнинг маънавий янгиланиши шароитида вақт динамикасида миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлигини шакллантиришда қуйидагиларга эътиборни кучайтириш лозим:

- вақтни кадрига етишнинг шаклланиши оиладан бошланишини ҳисобга олиб, миллий кадриятлар асосида оила кадриятлари мавзусида услубий қўлланмалар ишлаб чиқиш;

- боғча, мактаб, ўрта махсус касб-ҳунар коллежлари ва лицейларда кадриятлар асосида оила - маҳалла - боғча - ўқув юрти ҳамкорлигини йўлга қўйиш услуб ва воситаларини яратиш;

---

²² Қаранг: Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. –Т.: Шарқ, 1997.– Б. 18-24; Носиров Р.Н., Сирожиддинов Ш.С., Зияутдинова Х.А. Ўрта Осиёлик алломаларнинг фалсафий қарашлари. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007. – Б.54-56.

- олий ўқув юртларининг маънавият хоналарида ёшларда вақт – энг олий қадрият эканлиги тушунчасини шакллантириш йўллариини ўзида ифода этган бурчаклар ташкил этиш ва тадбирлар ўтказиш;

- маҳаллаларда қадриятларга асосланган тўғарак ва тадбирлар ташкил қилиб, уларга асосан кексаларни жалб қилиб, уларнинг тажрибаларидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Глобаллашаётган дунёда миллий ва умуминсоний қадриятларга уйғунлашишни даврнинг ўзи тақозо этмоқда. Глобаллашув жараёнида четдан кириб келаётган қадриятлар ёшларимиз онгига ўзининг ижобий таъсири билан биргаликда салбий таъсирини ҳам ўтказмоқда. Ҳар бир ўзбек оиласида кексаларнинг ўзига яраша ҳурмати борлигини ҳисобга олган ҳолда, айтиш жоизки, боболар ва момолар ўзларининг ўтказган умрлари, ютуқлари, камчиликлари, афсус-надоматлари тўғрисидаги хотираларини ўрнатқ сифатида невараларга, ёшларга ҳикоя қилсалар, бу фарзандларимизга катта сабоқ бўлар эди.

2-БОБ. ОИЛА ВА УНДА ВАҚТНИ ҚАДРЛАШ АНЪАНАЛАРИ

2.1. Вақт ва унинг оилавий ҳаётдаги ўрни

Азиз асримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди кадрин,
Фурсат ғаниматдир шоҳ сатрлар-ла,
Безамок чоғидир умр дафтарин.

Ғафур Ғулом

Инсон дунёга келибдики, унга тортиб олиб бўлмайдиган бир нарсаси, яъни вақт деган олий борлик берилади. Ҳазрат Баҳоуддин Накшбанд фикрлари билан айтганда, ким вақтини зое кетказса, вақт унинг душманига айланади. Шундай экан, нафаснинг зое бўлишига йўл қўймаслик ва ундан эҳтиёт бўлиш керак. Мутафаккирлардан бири айтганидек: Вақт ҳаётдир. Инсон ҳаёти эса унинг туғилган онидан вафот қунигача яшаб ўтадиган вақтидир.

Инсон қачон дунёга келади? Инсон энг аввало, она қорнида дунёга келади. Қуръони каримда ҳомила икки ойлик бўлганда фаришталар юборилиб, унинг тақдири ёзилиши қайд этилган. Замонавий тиббиётда ҳам ҳомила икки ойлик бўлгандан кейин уни олдириш бола ва она ҳаётига тажовуз ҳисобланиб, бу мумкин эмас. Чунки ҳомила икки ойда инсон суратига кириб, унинг юраги илк бор ура бошлайди. Мутахассисларнинг фикрича, ҳомила кўрмайди, лекин эшитади, ҳис қилади. Тасаввур қилинг: чақалоқ туғилди. Яшашга имкон берилди... У оила муҳотида дунёни билишни бошлайди.

Атрофдагилар ёрдамида тили чиқади. У кўзларини катта-катта очиб, дунёга кизикиш билан қарай бошлайди. Худдики коинотнинг бошка жойидан келиб колгандай. Ҳар бир нарсани ушлаб кўришга, ўз тажрибасидан ўтказишга ҳаракат қилади. Агар кузатиб турилса, у ўзига нима кераклигини катталардан-да, яхшироқ билишини кўриш мумкин. Соғлом ўсаётган бола жуда талабчан, ўйнашни, кўчада айланишни, ўзига ёкадиган овкатларни тановул қилишни ёктиришини ўз ҳатти-ҳаракатлари билан Сизга етказишга уринади. Бир сўз билан айтганда, у ҳар дакикадан унумли фойдаланади. Уч ёшда боғчага борадиган бўлса, энди у ўзини анча эплайди. Қошиқни ушлаб бемалол овкатланади, нима кераклигини сўзлар билан тушунтиради. Шеърлар ёдлайди. Хотираси ривожланади.

Мучалнинг ярмига тенг 6 ёшга тўлганда соғлом бола бемалол мактабга бориши мумкин. Ёки етти ёшида. Шу ерга келиб, ҳар бир бола жамият ҳаётининг кичик кўриниши бўлган ўзи тенги инсончалар билан учрашади. Тўғри, бола аввал ҳам ўзларига ўхшаганлар билан боғчада, кўчада, қариндошлар орасида учрашган. Муомалада, муносабатда бўлган. Ўтибор бериладиган бўлса, жамиятнинг бир бўлаги сифатида одамларга кўшилиш мураккаблашиб боради. Ҳар хил жойда (маконда) ўсган, вақтини ҳар хил ўтказган фарзандлар энди битта маконда (яъни мактабда) бир вақтда, масалан, эрталаб соат 8⁰⁰ да учрашиб, биргаликда дарсни бошлашади ва бирга тугатишади. Бошланғич таълим, яъни тўрт йил бу ҳолат давом этади. Мана шу давр болага нафақат таълим беради, балки

боланинг мурғак калбига яхши-ёмон, эзгу-ёвуз, ок-
кора каби кўпдан-кўп антиномияларни сингдириб
боради. Баъзи болалар фалончи синфдошим йўлда
келаётганда чумолини оёғи билан босиб, ўлдириб
кўйди, деб онасига норози бўлиб шикоят қилади.
Шунда она “кўявер, нима қилса қилсин”, демасдан
(чунки у ҳар бир жонзотга раҳм кўзи билан
қарайдиган шу ўғилнинг онаси) “жўрангга айт,
унака қилмасин, увол бўлади”, дейди. Бола бу
омонат гапни эгасига етказиш учун югуриб кетади.
Жўраси эса боланинг гапини эшитиб, унинг
устидан “уволнинг нимаси”, деб кулади. Бола увол-
нинг нима эканлигини ўзининг кичкина юракчаси
билан англаса ҳам жўрасига сўз билан тушунтира
олмай, изтиробга тушади. Аммо бу ёшдаги
болаларнинг кўпчилиги ёмонликларни тез унутади-
ган, бутун кучлари билан эзгуликка интиладиган
бўлишади. Лекин уларнинг ўртасига тушган ота-
оналар бир умрга юз кўришмас бўлиб кетиши
мумкин. Шунинг учун ҳам “боланинг ўртасига
аклли одам тушмайди”, деган нақл бекордан-
бекорга айтилмаган.

Болалар бошланғич синфда 2-3 та ўқитувчи
билан ишлаб, уларга меҳр кўйган бўлсалар, энди
юқори синфга ўтиб, кўплаб ўқитувчилар ва мето-
дикаларга дуч келадилар. Шу билан бирга, фарзанд
ёши улғайган сари нафақат ташқи қарама-қарши-
лик, балки ички кечинмаларга ҳам дуч келадик,
бу айниқса, ўсмир ёшида ўзини намоён қилади.
Худди мана шу вақтда уларга жуда эътиборли
бўлиш керак. Психологларнинг фикрича, бу даврда
ўспиринларнинг 99 фоизи ёлғон гапиришга мойил

бўлишар экан. Худди мана шу ҳолатларда уларни ёлғон гапиришга мажбур қилмаслик, яъни бўлар-бўлмасга танбеҳ бермаслик, уларнинг хатоларини ўша вақт кўрмасликка олиш, шу ҳолатга яқин бадий адабиёт олиб бериш, асар мазмуни тўғрисида биргаликда мулоҳаза юритиш ва инсонни ҳар қандай ҳолатда ҳам тушуниш мумкинлиги, умуман рост гапириш ҳам катта савоб эканлигини фақатгина уқтириш эмас, балки ўрناк бўлиб, англатиш лозим. Масалан, “фалончининг боласи онасини алдаб, ўзбошимчалик қилиб кўйибди. Онаси ҳозир касал ётибди, ўғлининг қилиғини кўтара олмай”, деса боланинг юрагида пушаймонлик пайдо бўлади. Бунақа фикрлар юмшоқлик билан такрорланиб турилса, болада ички тартиб – ўз-ўзини тарбиялаш шакллана боради.

Фарзанд коллеж-лицейга ўсмир ёшида, институтга ундан ўтиб келади. Яна аввалги ҳолат такрорланади. Ҳар хил маконда вақтидан ҳар хил фойдаланган ёшлар бир хил вақтда битта маконда учрашиб, таълим-тарбия олиб, хайрлашадилар. Кейинги жараёнлар боғча, мактаблардагига қараганда, бир мунча тараққий этган бўлиб, мураккаброк кечади. Боғча мактабларда болалар кўпроқ назорат остида бўлишса, лицей-коллежларда бир мунча эркинрок, дадилрок бўлишади. Институтга кирган талабалар эса, ота-она назоратидан ташқарида, гуруҳ раҳбари кузатувида бўлишади.

Юқоридагиларда гўёки бола тарбиясида оиланинг ўрни ва аҳамияти бекиёслигиги эътибор камдек. Аммо оила болалар ва ёшлар тарбияси учун асосий маскан эканлигини унутмаслигимиз

керак. Айникса, оилада болаларга миллий кадриятларни сингдириб бориш муҳим ўрин тутди. Боланинг онага меҳри туғма бўлади, у онасига интилади. Кейинчалик атроф ва атрофдагиларга бўлган муносабати, меҳри, нафрати шакллана боради. Кимдир унга озор етказса, у ўша одамдан доимо бегонасираб юради.

Энг аввало, оила муҳитида фарзандда урфодат ва кадриятлар асосида Ватан туйғуси аста-секин шакллана боради. Бунда эса ота-она фарзанд олдида янада масъулиятли бўлиши талаб этилади. Унинг комил инсон бўлиб вояга етишида ота-она бутун диққат эътиборини қаратиши лозим бўлади. Айникса, оила ва болалар боғчаси ҳамкорликда болани мактаб ёшигача тарбиялаб бориш муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, болаларга мактаб таълимининг қулайлиги, энг аввало, ўз она тилларида ҳаётнинг давом этишидир. Асосий фанлар тушунарли, содда тилда ўтилиб, болаларга акс таъсир кўрсатмаслиги учун педагоглар ўз устларида мунтазам ишлашлари керак. Айникса, болага ўз тили асосида хорижий тилларни қизиқарли ўргатиш боланинг онгини оширади.

Юқорида айтиб ўтилган даврларда фарзандларимизнинг умри, ҳаёти ва вақтининг самараси энг аввало, тартиблилик билан бирга болага ахлоқий қарашларни шакллантиришга боғлиқ эканлигига эътиборни қаратиш лозим. Маълумки, оилада тарбиянинг пойдевори яратилади. Худди мана шу даврда ахлоқий тарбияга эътибор бериб, бола қалбига одамийлик уруғларини экиш керак. Токи у ҳаётни, унга берилган умрни қадрига етсин. Унга

оқ-қорани фарқиға бориш ўргатилса, қўлидан етаклаб, дунёға олиб чиқилса, оламнинг кўриниб турган ҳар бир элементиға эътибор бериш, уни эъзозлаш шакллантириб борилса, албатта у катта бўлганда лоқайд, бепарво инсон бўлмайди. Зеро, «Ахлоқий тарбия энг муҳим ахлоқий тарбия ҳисобланади. Ўзингиз хоҳлаганингизча болаларингизнинг ақлий ва бадан тарбияси билан машғул бўлишингиз мумкин ва қўлингиздан келгунча уни доно ва бақувват қилинг, лекин ахлоқий тарбия талаб даражасида бўлмаса, ақли ва жисмоний кучни ўзи ёки атрофдагилар зарарига ишлатади. Ахлоқий тарбия – одам ахлоқини камолга етказиш демакдир, яъни одамни шундай тарбия қилиш керакки, феъли ва амали ўзига ҳам, бошқаларга ҳам фойдали ва манфаат келтирадиган бўлсин»²³, - дейди маърифатпарвар олим Абдурауф Фитрат.

Албатта, бола тарбиясида ягона қоида йўқ. Чунки ҳамма бола ҳар хил. Аммо “ўзбекчиликка” хос бўлган болани қўлидан иш келмасликда айблаш уларнинг руҳиятига салбий таъсир қилишини унутмаслик лозим. Ёки ҳар хил йўللار билан кўрқитиш воситаси ҳам болага ёмон таъсир кўрсатади. Болага қаттиққўл бўлиш уларда айбдорлик ҳиссини ёки ёлғончиликни шакллантириши мумкин. Ортиқча ғамхўрлик эса болани мустақил ишлар қилишидан тўсади. Демак, бола ўзига қилинган дашномнинг орқасида буюк муҳаббат, унга бўлган меҳр ётганини ҳис қилиши керак.

---

²³ Фитрат А. Танланган асарлар. (Дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар).

4-том. Тошкент: Маънавият, 2006. – Б.336, 291.

Болага иккита учта ишни бирдан буюриш баъзида уни довдиратиб қўяди. Агар эплай олмаса, дашном бериш уни мустақил инсон бўлиб шаклланишига тўскинлик қилади. Ҳамма нарсага рухсат бериб, улар талаб қилган нарсаларни муҳайё қилиш болада худбинлик-эгоизмни пайдо қилади. Ҳар бир боланинг ёшидан келиб чиқиб талаб қилиш уни ўзига ишончини орттиради. Акс ҳолда тергаш ҳам, эркалаш ҳам, панд-насихат ҳам ижобий натижа бермаслиги мумкин.

Вақт – учқур от. Унга етиш, бирга югуриш катта машаққат, ирода ва тафаккурни талаб қилади. Кузатувлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, вақт уни қизгангани учунми, катта ёшдагиларга тезроқ ўтаётгандай туюлади. Аммо ёшлар ўзи шошқин, шунинг учун уларга вақт имиллаётгандай туюлади. Болалар тонг отишини интизорлик билан кутсалар, ёшлар учрашувни кўз олдиларига келтириб, дақиқаларни бетоқатлик билан ўтказадилар.

Вақтнинг бесамар кетишини кўпчилик ўйламайди. Ҳеч бир иш билан шугулланмайдиган одамлар “вақтим йўқ”, деб нолишади. Беморни кўришга вақти йўқ, ота-онани кўриб келишга вақти йўқ, конқариндошни ҳатто эслаб, тугилган кунларида телефонда бўлса ҳам табриклаб қўйишга вақти йўқ одамларнинг соатлаб гап сотишга, гап-гаштакларга кечгача қолиб кетишга вақт топганлари таажжубланарли. Бугунги кунда нафақат ёшлар, балки катталар ҳам компьютерда ўтириб, интернет магазинларида сайр қилишни хуш кўришади. Вақтлари бошқалар ҳаётини томоша қилиш билан ўтиб кетади.

Вақт — бу энг аввало, ҳам моддий, ҳам маънавий томондан катта бойлик. Биз вақтдан унумли фойдаланган Шарқ ёки Ғарб мутафаккирларини оламизми, уларнинг ҳаётига назар солсак, аксарият ҳолларда уларнинг вақтни, умрни хис қилиб, бу дунёнинг ўткинчи эканлигини англаб яшаганларини, фаолият олиб борганларини, шу сабабдан келажак авлодлар қалбида ўчмас из қолдирганларининг гувоҳи бўламиз.

Бугунги кунда ёшларимиз орасида вақтни қадрлайдиган ўқимишли, билимга интилувчан, уздабурон ва меҳнаткаш ғазилатларига эга бўлганлар мамлакат тараққиётига ўз хиссаларини қўшмоқдалар. Ёшлар орасидан олийгоҳда ўқиб туриб, ҳам хориж грантларини ютиб, ҳам ўз устида каттик ишлаётганлар илм олишнинг, касбли бўлишнинг афзал томонларини аллақачон англаб етганлар.

Вақтнинг ҳар дақиқаси олтиндан қимматлигини шу билан асослаш мумкинки, вақт олтиндай бир жойда турмайди. Агар унинг югуриб ўтишидан унданда тез югуриб фойдалана олинсагина қўйилган мақсадларга эришиш мумкин. Донишманд Ҳасан Басрий айтганларидек, шундай зотлар бўлганки, сиз бир дирҳам динорингизга ҳарис (ҳасис) бўлганингиздек, у зотлар ҳам вақтларига шундоқ ҳарис (ҳасис) эдилар.

Қадимда одамлар вақтларини бесамар ўтказмаслик учун олиму ғузалоларнинг суҳбатларига ошиққанлар. Китобхонлик кечалари бўлган. Ана шундай китобхонлик кечалари Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби улуғ алломаларни етиштириб чи-

қарган. Ҳадиси Шарифда ҳам “Сен олимлар суҳбатада бўлсанг, мартабанг шу олим қаторида бўлур. Аллоҳ олимлар олимидир, шунинг учун ҳам у олимларни илмга интиланларни яхши кўради”, - дейилади.

Мол-дунё, бойлик, айшу ишратга ўч инсонларнинг умри боқий дунёга сафари билан тугайди. Умрини бесамар ўтказмаган, эзгу ишлар қилган инсонларнинг умри эса улар вафотидан кейин ҳам одамларга илиқлик бериб, уларнинг қалбида яшайди. Ҳар бир инсоннинг ҳаёт йўлини вақт ўз тарозисига солиб, баҳосини беради. Вақт – энг олий ҳакамдир. Қанча шону шавкатга бурканган бойлар, амалдорлар изсиз ўтиб кетди, аммо ўз меҳнати билан вақтнинг қадрига етиб, буюк ишлар қилган инсонларнинг ҳаёти умрибоқий бўлиб қолди.

Буюк мутафаккир Ибн Сино борлик (унда ҳам макон, ҳам вақт бор) билан Аллоҳнинг ўзаро бирлиги тўғрисидаги ғояни илгари суради. Унга кўра, абадий борлик (макон ва вақт) ҳам Аллоҳга, ҳам табиатга хосдир. Ибн Синонинг бу қарашларида Ҳинд фалсафасининг таъсири сезилиб турибди. Шарқ мутафаккирлари фикрича, бутун борлик Худонинг ўзи бўлиб, моддийлик ва руҳийлик унинг турли ҳолатларидир.

Ҳўш, олимларнинг, умуман илму салоҳияти, интеллекти юқори одамларнинг бошқа одамлардан фарқи нимада? Албатта, уларнинг вақтни ҳис қилиб, ундан унумли фойдалана олганликларидадир. Дарҳақиқат, барча яхшиликлар, ютуқлар, катта натижалар вақтни тўғри сарфлашдан келиб чиқади.

Шу ҳақиқатга мос амал қилган алломаларимиз илм чўкқиларини эгаллаш орқали юзлаб бебаҳо китобларни ёзишга эришганлар. Буни Абу Райҳон Беруний, Форобий, Ибн Сино, Хоразмий, Фарғоний каби алломаларимизнинг ҳаёт тарзидан ҳам яққол кўриш мумкин. Яхши ишнинг эрта-кечи йўқ. Вақтдан унумли фойдаланиш ортидан ҳайратланарли натижаларга эришиш мумкин. Бизга фахр бўлган барча улуғларимиз вақт қадрини билганларидан шундай даражаларга эришганлар. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, вақтнинг қадрига етиш асосини машаққатли меҳнат ташкил қилади. Илмли бўлиб, дунёга зиё таратиш ҳам катта меҳнатни талаб қилади. Беруний «Ҳиндистон» асарида «Илм орқали ҳақиқатга эришиш фақатгина ёмонликдан тийилиш билангина вужудга келади. Ёмонликнинг шохобчалари кўп бўлса ҳам, уларнинг асоси тама, ғазаб ва илмсизликдир»²⁴, «Билим қайтариш ва такрорлаш мевасидир»²⁵, «Тадқиқотчи зийрак, (ўз) хатоларини синчиклаб излаши, тобора тиришқоқ бўла бориши, меҳнатидан зерикмаслиги, ўз-ўзини қайта-қайта текшириб туриши керак»²⁶, дейди. Буюк мутафаккиримиз Абу Райҳон Берунийнинг «Минерология» китобида ёзган «Ҳар бир инсоннинг кадр-қиммати ўз ишини қандай бажараётгани билан ўлчанади»²⁷, «Баданни дангасаликдан қутқариш фойдалидир, чунки у дангасалик, ялқовлик, ишёқмаслик одамни бузилишга, касалликларга

---

²⁴ Беруний. Танланган асарлар. 2-том. – Б.70.

²⁵ Ўша китоб. – Б.439.

²⁶ Беруний. Танланган асарлар. 3-том. Тошкент: Фан, 1966. – Б.44.

²⁷ Беруний. Танланган асарлар. 4-том. Тошкент: Фан, 1974. – Б.20.

чалинишга олиб келади»²⁸, деган фикрлари вақтининг қадрига етишга, уни исроф қилмасликка чорлайди. Маърифатпарвар олимларимиз ҳам илмнинг жамият тараққиётида қанчалик муҳим роль ўйнашига катта эътибор қаратадилар. «Одам боласини қанча илми зиёд бўлса, дунё, тарих, жуғрофия илмидан хабари бўлса, шунча яхшидур. Бу илм одамга бутун дунёни ва кўп нимарсаларни билдирадур. Дунё одамларини дин ва мазхаби, тириклик ва рафтори, тараққий ё таназзул сабаби, яхши ва ёмонликлари, мамлакатларни тинч ва осойиш ё зулм ва жаврға турғони, хулоса, бутун аҳволи дунёни, подшоларни қуввати, давлати, одамларини одати, ер юзини аҳволини билдиратургон ушбу илмдур»²⁹. Алломаларимиз вақтни бой бермасдан унинг қадрига етиш кераклигига эътиборни қаратадилар. “Эй инсон! Жисминг саломат, белинг баққувват, қайси бир ишни қилмоқни хоҳласанг, унга қўлинг этадиган, ўзинг бажара оладиган вақтингда, ҳар нарсани идрок этадиган кунларингни ғанимат бил! Қўлингга ҳиммат ва ғайрат белини олиб, кўнгил боғингни обод қил! Бу ишнинг охири роҳат келтиради. Меҳнатингга қараб, мақсадларинг ҳосил бўлади”³⁰. Ваҳоланки, донишмандларнинг айтишича, “Ҳаётнинг мазмуни шундан иборатки, киши ўлганидан сўнг ҳам унинг умри давом этадиган қилиб яшаши керак”³¹.

Олмон адабиётшуноси Ингеборг Балдауф хоним Бехбудий, Авлоний, Мунавварқори, Чўлпон

---

²⁸ Ўша китоб. – Б.30.

²⁹ Бехбудий М. Танланган асарлар. Тошкент: Маънавият, 2006. – Б.229, 280.

³⁰ Имом Зарнужий. Илм олиш сирлари. Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 41.

³¹ Вақтнинг қиймати. Тошкент: Тошкент Ислом Унисерситети, 2005. – Б. 4.

каби жадидлар фаолиятини чукур ўрганган чет элликлардан бири. У биринчи маърузасини доимо ривоят билан бошлайди: «Эмишки, Оллоҳ Арши-аълодаги жамики малоика ва фаришталарига дўзах-ни томоша қилдирипти. Дўзахдаги бир жой уларни ҳайрон қолдирипти – бу ердаги гулхан каттарок, олов янада гуриллаган, дўзахилар дучор бўладиган қийноқлар минг чандон дахшатлироқ экан.

– Бу жой кимга аталган, Парвардигори олам? – деб сўрашипти малоикалар.

– Чала муллаларга! – деб жавоб берипти Оллоҳ, – Негаки, чаламуллалик гуноҳлар ичида энг баттаридир. Бу чала мулланинг касри минглаб одамларга уради»³². Бу билан олима педагогларни, ўргатувчиларни аросатда қолмасдан, ўз фанини чукур ўрганишга, ўзлаштиришга, уни англашга, ундан кейин талабаларга билим беришга чақиради. Чунки “билим даражаси юқори одамнинг ижтимоий эҳтиёжи ҳам ривожланган бўлиб, у фақат емоқ-ичмоқ, тўкин-сочинликни ҳаёт учун зарур нарсга деб билмай, ўз такомили устида ишлайди. Бунинг учун у ўқийди, билмаганини ўрганади, фикр доирасини ўстиради. Дунёқараши кенг одамнинг ижтимоий эҳтиёжи ҳам турли-туман бўлади. Ижтимоий эҳтиёж деганда, биринчи навбатда, билимга интилиш тушунилади. Чунки Тангри таоло инсонга билиш неъматини ато этиб, уни бошқа махлуқотлардан улуғлаб қўйган»³³.

---

³² Зиёмуҳаммадов Б. Комилликка элтувчи китоб. Тошкент: TURON-IQVOL нашриёти, 2006. – Б.57.

³³ Зиёмуҳаммадов Б. Комилликка элтувчи китоб. Тошкент: TURON-IQVOL нашриёти, 2006. – Б.93.

Маълумки, 2017–2021 йилларга мўлжалланган стратегиядан кўзланган мақсад - олиб борилаётган ислохотлар самарасини янада ошириш, давлат ва жамият ривожини янги босқичга кўтариш, ҳаётнинг барча соҳаларини либераллаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш бўйича энг муҳим устувор йўналишларни амалга оширишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан ёшларга эътиборни кучайтириш, ёш авлодни маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, уларда ахборот технологияларидан тўғри фойдаланиш кўникмасини шакллантириш, ёшлар ўртасида китобхонликни тарғиб қилиш, хотин-қизлар бандлигини таъминлаш масалаларига қаратилган 5 та ташаббус таклиф қилинди.

Ўзбекистон аҳолисининг 30 фоизи 14 дан 30 ёшгача бўлган ёшлардир. Уларнинг таълим олиши, касб-хунар эгаллаши учун ислохотлар асосида замонавий шароит ва имкониятлар яратилмоқда. Шу боис, ёшларнинг умр кадрига етиб, уларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказишини ташкил этиш долзарб масала ҳисобланади. Ёшлар қанчалик маънавий баркамол бўлиб, ўзини бахтли ҳис қилса, турли ёт иллатларга қарши иммунитети ҳам шунча кучли бўлади.

Давлатимиз раҳбари юқоридагиларни ҳисобга олиб, ижтимоий, маънавий-маърифий соҳалардаги ишларни янги тизим асосида йўлга қўйиш бўйича 5 та муҳим ташаббусни илгари сурдилар.

Биринчи ташаббус ёшларнинг **музыка, рассомлик, адабиёт, театр ва санъатнинг бошқа турлари-**

га кизикишларини оширишга, истеъдодини юзага чиқаришга хизмат қилади.

Иккинчи ташаббус ёшларни жисмоний чиниқтириш, уларнинг **спорт** соҳасида қобилиятини намоён қилишлари учун зарур шароитлар яратишга йўналтирилган.

Учинчи ташаббус аҳоли ва ёшлар ўртасида **компьютер технологиялари ва интернетдан** самарали фойдаланишни ташкил этишга қаратилган.

Тўртинчи ташаббус ёшлар маънавиятини юксалтириш, улар ўртасида **китобхонлик**ни кенг тарғиб қилиш бўйича тизимли ишларни ташкил этишга йўналтирилган.

Бешинчи ташаббус хотин-қизларни **иш билан таъминлаш** масалаларини назарда тутди.

Маънавий баркамолликка йўналтирилган мазкур 5 ташаббус халқимиз, айниқса, ёшларимиз томонидан катта кизикиш билан кутиб олинди.

Барча ҳудудларга мутасадди раҳбарлар 5 ташаббусни кенг жорий қилиш мақсадида масъул қилиб бириктирилди. Шунингдек, бу вазифаларга Қорақалпоғистон Республикаси Жўкорги Кенгеси раиси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туман ва шаҳарлар ҳокимлари, “Нуроний”, “Маҳалла” жамғармалари, Хотин-қизлар кўмитаси, Ёшлар иттифоқи раҳбарлари шахсан масъул ва жавобгар этиб белгиланди³⁴.

---

³⁴ Манба: ТИВ расмий сайти.

Таълим ислохотлари натижасида фарзандларда болаликдан юксак онглилик маданиятини шакллантириш учун уларда ташаббускорлик фаолиятини ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. “Инсоннинг шахсий масъулияти, ташаббускорлик ва фидойилик фазилатлари эса, Ватанни чин дилдан севишдан, ватанпарварликдан куч олади. Шу боисдан Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг “Ҳар қандай давлат сиёсатининг асосини ватанпарварлик тарбияси ташкил этади” деган сўзлари замирида чуқур маънолар мужассамдир”³⁵.

Ислохотлар ёшларни юрт равақи, Ватан келажаги учун кураша билишга, Ватан онадай азиз эканлигини англашга йўналтирилмоқда. Ўтган даврларга қараганда, глобаллашув жараёни ёшларимизга ўзининг ҳам ижобий, ҳам салбий таъсирини ўтказмоқда. Шунинг назарга олган ҳолда, энг аввало, фарзандига эътиборли бўлиши ва уни меҳнаткаш ва ғурурли қилиб тарбиялаши учун оналар онгига вақтни кадрлаш туйғуси шакллантириб борилмоқда. Чунки “Мамлакатимиз аҳолисининг қарийб ярмини ташкил этадиган ёшлар билан ишлаш масаласи, бундан буён ҳам энг асосий вазифаларимиздан бири бўлиб қолади”³⁶. Демак, биз таълим-тарбия бераётган ёшларимиз қиёфаси, аввало, уларнинг қалбига қараб белгила-нишини ҳисобга олиш лозим.

---

³⁵ Ҳаркатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт янгилини сари. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. –Б.17.

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаати // Халқ сўзи, 2018, 29 декабрь.

Шундай килиб:

- ёшларда она-ватанининг тарихини, маънавий меросини ўрганиб, умрини халқ манфаати йўлига савобли ишлар қилишга сарфлаган аждодлар ва алломалар билан фахрланиш ҳиссини уйғотиш ва улар қалбидаги миллий ғурурни умуминсоний ғурур даражасига кўтариш;

- кўпроқ бадиий китобларни ўқиттириш асосида яхшини ёмондан ажратишни ўргатиш, асарлардаги ижобий образлар тимсолида вақтни умуминсоний қадриятлар даражасида англашга йўналтириш;

- вақтнинг қадрига етиш қонуний эканини ёшларга нафақат ижтимоий фанлар орқали англатиш, балки табиий ва техника фанлари йўналишлари орқали ҳам асослаб бериш ва узлуксиз равишда шакллантириб бориш;

- ёшларда таълим-тарбия жараёнида вақтнинг — ҳам маънавий, ҳам моддий қадрият эканлигини идрок эттириш маданиятини шакллантириш;

- талабаларда вақтдан унумли фойдаланиб, ўқишига, ўз касбига, келажакдаги ишларига кучли қизиқиш уйғотиш усул ва услубларини ишлаб чиқиш давр тақозосидир.

2.2. Оилада вақт ва авлодлараро муносабатлар

Катта ёшли одамлар кўп ҳолларда ҳозирги ёшлардан норози бўлишади. Улар биз ёшлигимизда бошқача эдик, ҳозирги ёшлар биздақа эмас, дейишади. Ота-оналар ва болалар ўртасидаги муносабатларда ҳар доим муаммо бўлади. Чунки катталар яшаган муҳит билан болалар яшаётган давр бир-биридан кескин фарқ қилади. Ота-оналар ва

болалар у ёкда турсин, хатто ёши тенг одамлар орасида ҳам бир хил нарсага қизиққанлар камдан-кам бўлади. Ота-оналар ўз боласини тушунмаслигининг сабаби улар дунёга бошқача қарайди ва бошқача фикрлайди. Чунки уларнинг ёшлиги бошқа замонда ўтган ва уларга бошқача ўргатишган. Аммо шунга карамай, ҳамма ёшлигидан келажак ҳақида ўйлайди, орзу қилади. Кимдир учувчи, кимдир ўқитувчи, кимдир доктор, кимдир мусикачи бўлишни, кимдир ажойиб оила тузишни орзу қилади. Аммо ҳаммага ҳам орзунини амалга ошириш насиб қила берибмайди. Шунинг учун баъзи ота-оналар ёшликдаги орзуларини болалари орқали амалга оширишга ҳаракат қилишади. Ота-оналар мен ета олмаган орзуларга балки болаларим етар, деган ниятда фарзандларини ҳар хил тўғараклар ва курсларга бериб, уларнинг ҳаётини орзуларидагидек йўлга қўймоқчи бўлишади. Шунини унутмаслик керакки, бу дунёда ҳар бир инсон ўз қизиқишлари ва ўз ҳаёт йўли билан бирга у болами, каттами алоҳида феномен ҳисобланади. Шунинг учун ота-оналар боласининг қизиқишини ҳисобга олиши керак. Ҳали бола ёш, у танлашни билмайди, дейиш нотўғри. Аксинча, боланинг келажакда нима хоҳлашини, ким бўлишни истагини тушунишга ҳаракат қилиш, унга ёрдам бериш даркор. Ҳар ҳолда ҳеч ким хоҳламаса керак, келажакда унинг фарзанди отаси танлаган касбдан норози бўлиб яшаши-ни. Маълумки, хоҳламаган ва севмаган касбда оёқни судраб юриш жуда машаққат. Шунинг учун ота-оналар фақат маслаҳат бериши, мажбур қилмаслиги ва ундаслиги керак. Қарор қилишни

боланинг ўзига кўйиб бериш керак. Масалан, Сиз етолмаган орзуга фарзандингиз етишига, Сизнинг хатоингиз унда такрорланмаслигига ким кафолат бера олади. Шуни унутмаслик лозимки, ҳар бир инсон алоҳида шахс. Унинг ўз орзу-умидлари бор. Ҳатто ўнта фарзанднинг бирортаси ота-онага тўлик нусха бўла олмайди. Табиатга назар ташлайдиган бўлсак, ҳаттоки минг йиллик чинорнинг миллионлаб барглари ҳам бир кўринишда эмас, бир-бирини такрорламайди. Эгизакларда ўхшашлик бор, лекин улар ҳам бир-бирини такрорламайди.

Болаларга таълим-тарбия бераётганда, уларнинг интилишлари ва кизиқишларини ҳисобга олиш керак. Улар ўз-ўзларини англаётган даврларида келажак ҳаётларини бошқаришни ўрганишлари керак. Ота-она орзуси эмас, ўз истак-мақсадларини амалга оширмакчи бўлган фарзандлар, мен шуни хоҳлайман, деб кўя қолмасдан, нега шу мақсадни танлаганларини асослаб беришлари керак. Чунки шу мақсад катта ҳаёт йўлинининг асосини ташкил этади. Бу ҳаёт йўлини ота-оналар эмас, фарзандлар босиб ўтади. Шунга қарамай, ота-оналар “бизнинг тажрибамиз катта, биз қилган хатоларни фарзандимиз такрорламаслиги керак, биз улардан кўпроқ ва яхшироқ биламиз”, дея ўз фикрларини ўтказишга ҳаракат қиладилар. Аммо шуни ҳисобга олиш керакки, ота-она, буви, боболар яшаган давр кўп йиллар ортида қолган. Муҳит ортда қолган. Ёшлар энди ўз акли, салоҳияти билан ҳаётга кириб бориши керак.

Ота-она фарзандини турли муаммолардан асраб-авайлашга ҳаракат қилади. Фарзанд барибир ҳаёт

синовларига, кийинчиликларига дуч келади. Унинг кийинчиликлардан ўтишига ота-она ёрдам бера олмайди. Ўзи эса ҳаётга тайёр бўлмайди. Ҳаёт машаққатларига дош беролмай, алкоголь ва наркотикларга ружу қўйиши мумкин. Чунки улар учун реал ҳаётга дош бериш жуда кийин. Шунинг учун ҳаётий муаммолардан шу йўллар орқали қочишга ҳаракат қилади. Ёшларга болаликдан эркинлик бериш керак. Уларга эркинлик бериб, хатоларини тушунтириш ва нега бу ишларни қилмаслик кераклигини англатиш керак. Қучли тўсқинлик болаларнинг қизиқишини янада ошириши тадқиқотларда қайд этилган.

Фарзандлар тез-тез ўз мустақилликларини намоён қилишни ёқтирадилар. Уларни тўғри танлов асосида ўз-ўзини бошқаришга ўргатиш керак. Болаларни ота-оналар албатта ҳурмат қилади, қачонки уларнинг бажарган ишлари оқилона бўлса, ўз фарзандлари билан фахрланадилар. Қачонки менинг бу ишим тўғри, дейиладиган бўлса, ўша ишда масъулият жуда ошади. Чунки у ўзининг ҳақлигини исботлаб бериши керак амалда. Шу маънода унинг тўғрилиги катта одам бўлиб қолганлигини кўрсатади. Албатта, катта одам бўлиб қолишга унча шошилмаслик керак. Олдинда узоқ ҳаёт бор, ҳали улгуради. Лекин кеч одам бўлгандан кўра, аввалроқ ҳаракат қилган маъқул. Агар бола нима биландир банд бўлса, майли ўзи ҳаракат қилсин.

Чунки ҳар бир кишининг ўз ҳаёт йўли бўлиб, бу йўлни қандай босиб ўтиш ҳуқуқи унга берилган. Асосийси, инсон босиб ўтган йўлига қайрилиб

қараганда, тушуниши керак, у хоҳлаган ҳамма ишини ёки орзу-мақсадларининг қанчадир қисмини амалга ошира олдими.

Инсоният ҳар доим абадий ҳаёт тўғрисида орзу қилган. Унинг учун кадрли бўлган нарсалар вақт ўтиши билан ўз аҳамиятини йўқотишига афсусланган. Шунга қарамай, у ҳаётини узайтиришга, ўз-ўзини англашга интиланган, хотиржам бўлишга уринган. Бу эса инсонни абадий нарсалар яратишга ундаган. Предмет ва зарарли ҳодисалардан ҳимоя қилиш йўллариини излаган. Аммо ҳар доим ҳам унга эриша олмаган. Шу нарса маълумки, биз жуда яроқли деб, танлаганимиз бирор предмет ҳам ишлатаётган вақтимизда ўзининг камчиликларини намоён қилади.

Демак, вақтда ҳамма нарса ўзгаради, умр кечади. Ҳар қандай тирик жонзот, у инсон, ўсимлик ёки ҳайвон бўладими, уларнинг ҳар бирида умр чегараланган бўлади. Бироқ ана шу умрни кадрлаш ва эъзозлаш, исроф қилмай яшаш, узайтириш фақат энг олий хилқат бўлган инсонгагина ҳадя этилган. Инсон хоҳласа, умрини эзгу ишларга сарфлайди, хоҳласа, ўз умрининг кушандасига айланиши мумкин. Фақатгина инсоният томонидан мисқоллаб йиғилган маънавий кадриятларни эъзозлаб, уларни янгилари билан бойитиб, замонга ҳамнафас бўлиб яшашгина кишиларнинг ўзликларини англаб, юқорига интилишларига имкон бериши шубҳасиз. Вақт бу – инсонга берилган омад эканлигидан фойдалана билганлар орзу-мақсадларига тезроқ эришишади.

Сув тошни кемирганидек, вақт хатто тоғни ҳам емиради. Емирилмасдан туриб, вақтни ғанимат билиш, у ўтгандан кейин надомат қилмаслик керак. Вақт – улуғ ҳакам. Барибир бир кун ўз ҳукмини чиқаради. Бугун кўзга ажойиб, гўзал кўринган нарсалар эртага ўз қийматини йўқотади. Ҳаётда баъзан инсон ҳаётининг мазмунига путур етказадиган нарсалар инсонлар наздида чиройлидек туюлади. Вақт эса, унинг танловда адашганини кўрсатади.

Хўш ўша гўзал ва наздимизда ажойиб кўринган алдов ва хатоларни қандай англаб, ҳаётда тўғри йўл топиш мумкин? Бизга ким ўз йўлимизни алданмай, тўғри топишимизга ёрдам беради? Ким бизни хатолардан асрайди?

Неча асрлардан буён мустаҳкамланиб, сайқалланиб келаётган кадриятларимиз бу саволларга лаббай, деб жавоб беради бизнинг назаримизда.

Ер куррасида яшовчи одамларнинг кўпчилиги ишлаш ва вақтдан тўғри фойдаланиш қобилиятига эга одамлардир. Деярли ҳар бир одам ўз олдига қандайдир мақсад қўйиб, ҳаёти давомида унга интилади. Аммо баъзида олдига қўйган вазифаларни бажаришни кейинроқ суради. Кўпчилик замонавий одамлар ўз олдига режалаштирган ишларини бир четга суриб, вақтларини телевизор олдига ўтказишади. Очиқиш ҳисси бўлмаса ҳам ниманидир кавшаб ўтираверишади. Қанақадир ишёқмаслик ҳисси ўзига тортаверади. Ишни кейинга, орқага суриш касали, айниқса ХХІ асрда кўпчиликка хос бўлиб қолмоқда. Юзлаб кўринишларда одамзот умрини вақтини беҳуда ўтказишга сарфламоқда.

Озгина ўзи учун фойдали (масалан, телевизор олдида печенье еб, хузур қилиш) деб ўйлаган нарсаларга берилиб, вақтини зое қилмоқда. Болаликдан умр ойнаи жаҳонлар олдида, томошабин сифатида сарфланмоқда. Болажонлар, фарзандларимиз компьютерлар олдида ўтириб, ўйинлар ўйнаб, вақтларини ютказишмоқда. Спорт тўғараклари ҳамма болаларни қамраб ололмапти. Ёшлар ҳам болалардан қолишмайди. Улар компьютер олдида нафақат ўйинлар ўйнашга, балки интернетга кириб, ўз қизиқишларини қондиришга ҳаракат қилишади. Ҳатто баъзи катталар ҳам улардан қолишмайди.

Биринчи навбатда ҳар бир инсон у ёшми ёки каттами, авваламбор фикрини жамлаб, тарқок ҳаёлларга берилмаслиги керак. Маълумки, қанча қиладиган иш кам бўлса, ҳаёлни йўналтириш ҳам осон бўлади. Баъзилар қиладиган ишлари тўғрисида режа тузишмайди. Яхшиси телевизор олдида мультфильм кўришни маъқул кўришади. Вақт эса ўтаверади.

Ҳар бир одамни ҳурмат қиладиган одамлари бўлади. Атрофдаги одамлардан ўз вақтини қадрлайдиган ва бошқариб биладиган, олдида қўйган мақсадини амалга оширишга ўрганган, китоб мутолаасиз яшай олмайдиганларни топиб, улар билан илиқ муносабат ўрнатиш керак. Психологларнинг фикрича, агар биз шундай одамлар билан юриб, улардан ўрнак ола олсак, анча муваффақиятга эришар эканмиз. Зеро, ҳалқимизда Яхши билан юрсанг етарсан муродга, ёмон билан юрсанг қоларсан уятга”, деган мақол бежизга айтилмаган.

Агар яхшилаб ўйлаб кўриладиган бўлса, кути (у телевизор ёки компьютер бўладими)нинг ёнида уззу кун ўтириш одамнинг кайфиятига вақти-вақти билан салбий таъсир кўрсата бошлайди. Аксинча туриб, тоза ҳавода айланиб келиш биринчидан кайфиятни анча кўтарса, иккинчидан, тоза ҳаво хотиржамликни таъминлайди. Шу билан бирга табиат билан бирга бўлиш кишиларнинг ажойиб фикрларига туртки бўлади.

«Вақт — бу ҳамма нарсаларнинг бир вақтда юз беришига ҳалақит берадиган феномен», деб физик Джон Уилер вақтнинг бошқа ходисалардан фарқи-ни асослаб беришга ҳаракат қилади. У инсоннинг интилиши, эришган ютуқлари вақт билан боғлиқ-лигини тушунтирди. Эйнштейн эса, вақт билан маконни бирлаштиради. Унгача физика қонуни инсон хоҳишидан ташқари ҳаракат қилиши аниқ-ланган эди.

Баъзи бир олимлар эса вақт бизнинг хаёлимиз-да, миямизда, деб уқтиришади. Ўтмиш. Ҳозир. Келажак. Вақт ҳар доим бир йўналишда боради. Шунинг учун ҳам вақт отилган ўқ, дейишади.

Биз оламнинг уч ўлчовли эканига ўрганиб қолганмиз. Бизнинг коинотимиз узунлиги, кенгли ва чуқурлиги билан ўлчанади. Булар маконда мавжуд. Бизнинг фикримизча, вақтни тўртинчи ўлчов қилиб олиш мақсадга мувофиқ. Чунки вақт ҳам маконда кечадиган борликнинг атрибутидир.

Бизнинг сайёрамиз одамлари вақтда саёҳат қилишни жуда орзу қилиб, улар ўтган ва келажакдагиларни қандай эканлигини кўргилари

келади. Улар ўз орзуларининг аксини фантастик асарлар ва замонавий кинолардан топмоқдалар.

Бизга берилган вақт ҳеч қачон ишимизни тўла бажаришимизга етмайди. Шимолий Каролина Университетининг тиббиёт йўналиши профессори Роберт Ланцнинг фикрича, квант физикаси ва биомарказ назарияси ёрдамида ўлим – бу бизнинг онгимиз яратган иллюзия эканини исботлашган уринади. Инсон ўзига ишонади. Асосийси хоҳиш, мақсадни бажариш учун вақт бўлса бўлди. Вақт – бу ҳар доим инсонга етишмайдиган ҳодиса. Мехнаткаш инсонлар ҳар доим вақтнинг етишмаслигидан хафа бўладилар. Ёшлар эса мақсад йўлида қўйган биринчи қадамлариданок натижа кутадилар. Ҳафта кунлари жуда тез ўтади. Кечагина ойнинг охири эди. Бугун эса ойнинг биринчи ҳафтаси ўтиб кетяпти. Иш кўпайиб кетган, ҳаммасига улгуриш керак. Ишнинг кўплиги одамни ваҳимага солади. Ишни “кейин”га сура бошлаймиз. Сўнг ўйлай бошлаймиз. Қандай вақт топиш керак, қандай улгуриш керак?

Биз иш қилишдан кўра, кўпроқ вақтни орқага сура бошлаймиз. Аммо ҳар доим ҳаракатда бўламиз. Ҳаёт ўзгаради, умр ўтади. Аммо баъзи одамлар ўша ўтирган жойида ўтираверади. Оддийгина шарни оладиган бўлсак, биз уни шишириб осмонга отмасак, у пастга шўнғиб, айланиб юраверади. Бунини биз жисмоний томондан оладиган бўлсак ҳам, аввал одамлар дунёни кезиш, саёҳат қилишга жуда қизиққан, ҳатто умрларини сарфлаган бўлишса, бугунги кунда дунё кезишни вақтни йўқотиш, деб биладиганлар ҳам бор. Инсон кўпинча вақт йўқли-

гидан шошилиб карор чикаради. Натижада кўзланган мақсадга тўлалигича эриша олмайди.

Вақтнинг етишмаслиги кўпинча киши тасавурида бўлади. Қиладиган ишлар доимо кўпдек туюлади. Вақтга бўлган бундай муносабат тўғри яшаш тарзининг йўқолиб боришига сабаб бўлади. Тўғри яшаш инсон турмуш тарзининг ички моҳиятига боғлиқ. Кўп ҳолларда кишилар вақтнинг камёблигини ҳис қилишмайди. Ҳар қандай воқеанинг давоми бордек туюлади. Инсон ўзини ҳар доим вақт билан таъминланган, деб ҳисоблашни яхши кўради. Бундай ҳаёт одамни жисмоний кам ҳаракатлилиқка олиб келади. Унинг келиб чиқиши узоқ ва тарихий бўлиб, шаҳар турмуш тарзи билан боғлиқ. Афсуски, бугунги кунда шаҳар турмуш тарзи одамларнинг ўзига, соғлигига нисбатан янада лоқайд бўлишига сабаб бўлмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ, инсоннинг ўз ҳаётига бефарқлиги сабабли руҳий зўриқишлардан келиб чиқадиган касалликлар кўпаймоқда. Натижада психологик ноқулайлик одамларни анча эзиб қўйиб, давримизнинг ўзига хос неврологик ва психологик касалликлари кўпаймоқда.

Демак, ўткинчи дунёда ўткинчи нарсалар билан шуғулланиш – бемаънилиқдир. Ўткинчи дунёда ўзлигини англаб, кимлигини тушуниб яшаш керак. Бўлмаса у ҳайвонот оламига мансуб бўлиб қолади. Одамнинг руҳий олами бой бўлиши керак. Маънавий ва моддий олам қушнинг икки қанотидай бир-бирига мос келиши керак.

Оила курадиган ёшларнинг фикри ўйидан ташқари уларнинг мақсади бир хил бўлса, оила-ларда ажралишлар нисбатан камаяди. Чунки улар-нинг умри, вақти ва ўй-хаёллари бир томонга йўналтирилган бўлади. Турмуш ўртоғи билан ўртадаги жарликка сабаб эр-хотиннинг бошқа-бошқа касбларни эгаллаши, бошқа-бошқа жойларда ишлаши ҳам бўлиши мумкин. Ёки ана шу ўртадаги жарликни муроса-ю мадора, ўзаро келишув бир оз бўлса-да, текислаши мумкин. Айниқса, келажақда бўладиган фарзандлар муносабатларни анча илик-лаштиради. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, оила қуришда ҳамкасб, ҳаммаслак танлаган маъкул. Шунда эр-хотин танлаган мақсад, орзуга эришиш учун бир тан, бир жон бўлиб курашадилар, фар-зандлар тарбияси билан ҳам биргаликда шуғул-ланадилар. Тўғри, бошқа-бошқа соҳа вакиллари оила қурганда ҳам тўй-марака, уй-жой, фарзанд ўстириш каби муаммоларни ҳал қилишда яқдиллик бўлади. Айниқса, уларнинг бир-бирини тушуниб, оилавий муаммоларни биргаликда ўз елкаларига олиши мустаҳкам оилани шакллантиришга замин яратади.

Коинотда баъзи жонзотлар бир дақиқа яшаб, ҳаётдан баҳра олиб, ўзидан насл қолдиришга улгуради. Баъзи жонзотлар 100 йиллаб яшайди. Масалан, тошбақа 300 йил, қарға ундан ҳам кўп йиллар яшар экан. Она еримизда бир йиллик ҳаёт 365 кун 6 соатни ташкил этса, коинотдаги сайёра-ларда бу ҳар хил. Масалан, Плутонда бир куёш йили ер йили билан ҳисоблаганда, 247 йилни

ташкил этади. Шунинг учун ҳам фантастик киноларда коинотга чиқиб, бошқа сайёраларга саёхат қилган одам ерга ёши деярли ўзгармай қайтганда, ердаги кўп одамлар ҳаётдан кўз юмган бўлишади. Ҳаёт шундай мўъжизаларга бой. Ҳар дақиқанинг ўзи бир умр. Биз ана шу дақиқанинг кадрига етиб, уни қувонч билан кутиб ва кузатиб қолсак, ҳаётимизда қувончли кунлар янада кўпаяди. Умрни шод-хуррамлик билан ўтказиш тўғрисида Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари бугунги кунда ҳам аҳамиятли бўлган фикрларни қолдирганлар. Замонавий рухшунослар М.Норбеков, С.Ковальёв, Р.Гарина, Луиза Хэй кабилар қувонч билан юришнинг руҳиятга таъсири катта эканлигини асослаб берганлар. Юртдошимиз тиббиёт, психология, педагогика ва фалсафа фанлари доктори М.Норбековнинг кўпгина асарлари инсон ҳаётдаги ўрнини англаши учун ўз вужудига қулоқ солиши, уни тарбиялаши, йўлга солиши учун бир қанча машқлар лозимлиги, буни қувонч билан бажариш лозимлигини уқтиради. Луиза Хэй асарлари билан танишганимизда эса, у ҳар бир кунга эътибор бериш, нафақат дақиқаларни, балки ўзини кадрига хурсандчилик билан етса, унга ёпишган барча касалликлар чекинишини ўзининг ҳаёт тажрибаси мисолида асослаб бера олган. Улар асарларида одамларнинг соғлиги, умри уларнинг берилган вақтни қандай ўтказганликлари, ҳар куннинг 24 соатини қандай тақсимлаб билганликларига боғлиқ эканлигига эътибор берадилар. Умрнинг бирор дақиқасини бўлса ҳам ҳафачилик, ғамгинлик билан ўтказиш катта гуноҳ эканлигини таъкидлайдилар.

Шарқ фалсафасида хотиржамликка қувонч билан эришиб, қувонч билан яшаш кўп асрлардан бери тарғиб қилинади. Янги даврга келибгина Ғарбда бундай қарашларга эътибор берила бошланди.

Агар бировга қолиб кетган бир сўм, икки сўмингизга ичингиз куйса, пул жигардан бўлган, деб жонингиз ачиса, юрагингиз куйса, қайтариб беришини кутиб қийналсангиз, эртага бундан ҳам кўпроқ пулларга юрагингиз ачимай, бағрикенглик билан дори-укол сотиб оласиз. Қанча вақтингизни, умрингизни сарфлаб, тўшакда михланиб, осмонга қараб, нега ҳам ўшанда арзимас нарсаларга шунчалик куйиб-ёндим-а, деб афсус-надомат чекиш билан ўтказасиз. Шунинг эсдан чиқармаслик керакки, инсонга пул, мансаб эмас, вақт, умр ўлчаб берилган. Одам пулсиз қолса, бир кун келади энг бой одамга айланиши мумкин, одам мансабдан кетса, унданда юқорида мансабга кўтарилиши мумкин. Бунга ҳаётдан кўплаб мисоллар келтирса бўлади. Лекин вақтини бой берса, умрини бой берса, уни кундуз кунини чироқ ёкиб ҳам топиб бўлмайди. Айниқса, ёшликда бесамар кетган умр, йўқотилган вақтнинг салбий таъсири инсон умрининг охиригача сезилиб, юракда армонли хотираларни қолдиради.

Масалан, бир талаба қиз ота-она орзусига қарши чиқолмай, коллежни тугатар-тугатмай, банкда ишлаётган бир йигитга турмушга чиқди. Йигит мансаб пиллапоясидан кўтарилиб, ичиб келадиган, аёлини ҳар хил сўзлар билан ҳақорат қиладиган ва ҳатто урадиган бўлди. Қизнинг ота-онаси ўзларини

айбдор билиб, битта боласи билан қизларини олиб кетишди. Қиз мактабда яхши ўқигани ва кириш имтиҳонларига пухта тайёрлангани боис ўқишга кирди. Агар ота-она ўз орзу хавасларини бир четга қўйиб, қизларининг орзусига етишида ёрдам қўлини чўзганларида эди, балки бунинг акси бўларди. Қиз аллақачон институтни тугатиб, кўнглидагидек йигитга турмушга чиқиб бахтини топиб кетиши мумкин эди. Ўзбек оилаларида мусулмончилиқни рўкач қилиб, баъзи ҳолларда ота-оналар қизларини мана шундай оғир аҳволга солиб қўймоқдалар. Уларнинг ёшлигини, шу вақтда улгуриши мумкин ва лозим бўлган ишларга тўсик бўлмоқдалар. Ота-оналар нафақат қизларнинг, балки ўғил фарзандларнинг ҳам ҳаётларига ўз орзу-тилакларини амалга ошириш учун аралашмоқдалар. Баъзи оилаларда ҳамма нарса етарли бўлган ҳолда ота-оналар ўқи, билимли бўл, дейиш ўрнига ишла, пул топ, акангни уйлантиришимиз керак, опангга сеп йиғиб турмушга узатишимиз керак, дея уларни жисмоний меҳнатга зўрлашади. Ҳатто чет элларга бориб, ишлаб келишга ҳам кўндиришади.

Демак, молини исроф қилишдан кўра вақтини исроф қилиш хатарлироқдир. Чунки кетган молнинг ўрнини тўлдириш мумкин, вақтни эса ҳеч қачон қайтариб бўлмайди. Вақтни исроф қилиш, яъни ўлдириш ўз жонига аста-секин қасд қилиб бориш эмасми?

Бизнинг таклифимиз, ана шу вақтни ўлдириш ўзликни ўлдириш эканлигини ёшларимизга англашиб, вақтни идрок эттириш мақсадида уларнинг онгига вақт — бу умр, ҳаёт, келажак эканлигини

англантишга йўналтирилган методларни ишлаб чиқиш ва кенг кўламда ёшлар ҳаётига жорий этиш. Чунки кенг кўламда олиб борилаётган ислохотларни вақтнинг кадрига етиб биладиган инсонларгина амалга ошира олади.

Биз баъзида Европани тушунмаймиз. Борди келди, кариндошлар ўртасида меҳр-окибат ришталари йўқ, тараккиёт бўлса ҳам деб ўйлаймиз. Мана энди глобаллашув даврида Ғарб илм-фани, ютуқлари билан биргаликда мафкураси ҳам кириб келмокдаки, уларни ўзлаштириш натижасида энди меҳр-окибат йўқоляпти, деб нолий бошладик. Агар биз меҳр-окибатни саклаб, тараккиётдан орқада колмасликни истар эканмиз, замон талабига жавоб берадиган методологияларни ишлаб чиқишимиз керак. Бунда жаидчи маърифатпарварларимиз бўлган Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон кабиларнинг маънавий меросига эътиборни қаратиш лозим.

А.Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари жамиятимизнинг маънавий янгиланишида, ёшларимизда миллий ва умуминсоний қадриятларни шакллантиришда катта аҳамиятга эга. Адиб асарида ахлоқ, ҳулқ, тарбия, фатонат (ақл эгаси бўлиш), диёнат, исломият, назофат (пок бўлиш), саъй ва ғайрат, риёзат, шижоат, қаноат, илм, сабр, интизом, виждон, ватанни суймак, ҳаққоният, иффат, ҳаё, иқтисод, итоат, хайрихоҳлик, садоқат, адолат, муҳаббат, афу, ғазаб, жаҳолат, адоват, ғийбат, ҳақорат, ҳасад, нифоқ, таъма, зулм каби тушунчаларга таъриф бериш билан бирга, Қуръон, Ҳадис ва алломалардан мисоллар келтириб, бу

тушунчаларни изохлайди ва фалсафий мушохада қилиб, ўқувчини яхши хулқларга ундаб, ёмон хулқлардан қайтаради. Ёзувчининг ўзи ҳам бунини асар бошида шундай изохлайди: «Инсонларни(нг) яхшиликга чақиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладургон китобни ахлоқ дейилур»³⁷.

А.Авлоний ўз айбига икром бўлиб, уни тузатишга киришган кишини чин баҳодир, дейди. «Расули акрам набийи мухтарам афандимиз: «Мезон тарозусига кўйиладурган амалларнинг ичида яхши хулқдан оғirroғи йўқдур. Мўмин банда яхши хулқи сабабли кечаси ухламасдан, кундузлари рўза тутуб ибодат қилган кишилар даражасига етар»³⁸, - дейди.

«Тарбияни қимлар қилур? Қайда қилунур? – деган савол келадур. Бу саволга, «биринчи – уй тарбияси. Бу она вазифасидур. Иккинчи – мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидур», деб жавоб берсак, бир киши деюрки, «қайси оналарни айтурсиз, билимсиз боши пахмоқ, кўли тўқмоқ оналарми? Ўзларида йўқ тарбияни қайдан олиб берурлар», дер. Мана, бу сўз кишини юрагини эзар, бағрини ёндурур. Отасига нима дерсиз, десак, «қайси ота? Тўйчи, улоқчи, базмчи, дўмбирачи, карнайчи, сурнайчи, илм қадрини билмаган, илм учун бир пулни кўзлари қиймаган, замондан хабарсиз оталарни айтурсизми?

---

³⁷ Авлоний А. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент: Маънавият, 1998. 34-бет.

³⁸ Авлоний А. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент: Маънавият, 1998. 34-бет.

Аввал ўзларини ўқитмак, тарбия қилмак лозимдур», – дер. Мана бу сўзни эшитгач, умид қўллари қўлтукга урилуру.

Хайр, бўлмаса, муаллимчи десак, «қайси муаллим? Мақсади пул, маслагини шухрат, юкори мактабларда ўқимаган, «усули таълим» кўрмаган муаллимларни айтурсизми? Аввал ўзлари «дорил-муаллимин»ларда ўқимақлари сўнгга дарс бермақлари лозимдур», – дер. Мана бу сўз инсонни хайрат дарёсига ғарқ қилуру.

Мударрисларга не дерсиз десак, «қайси мударрис? Матлаблари ош, мақсадлари чопон, дарслари беимтихон, ислоҳ яқинидан юрмаган мударрисларни айтурсизми? Булар ўз вазифаларини билуб, нафсларидан кечуб, замонга мувофиқ равишда дарсларини ислоҳ қилуб, имтихон бирла ўқутмақлари лозимдур», – дер. Мана бу сўз ҳар кимни «Ал-ислоҳ» демакка мажбур қилуру. Бўлмаса, ҳукуматчи? десак, «хайр, ҳукумат ҳамманинг отасидур. Ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмак лозим. Шунинг учун бизнинг Россия ҳукумати ўгай бўлсак ҳам, ҳар ерда бизлар учун ҳам мактаблар очуб, болаларимизни текин ўқитуру. Лекин ўзимиз иш билмаган, ялқов, уйда она тарбияси, отадан пул тарбияси, муаллимдан ахлоқ тарбияси, мударрисдан фунун тарбияси кўрмаганимиздан, ҳукумат мактабларидан ҳам ўз ҳиссаларимизни ололмай-миз», – дер. Мана бу сўз бизларни тарбиядан маҳрум, ҳуқуқнинг на эканлигини билмаганлигимизни билдируру.

Ал-ҳосил, тарбия бизлар учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат маса-

ласидур. Расули акрам набиййи мухтарам саллаллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Инсонларнинг карами динидадур, муруввати аклиндадур, ҳасаби ахлокиндадур», демишлар»³⁹.

Шунингдек, Абдулла Авлоний фикр тарбиясига алоҳида аҳамият қаратади. У «Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган, муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юкланган мукаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишига сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сўнг даража муҳтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлидур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бўлса ҳам, иккиси бир-биридан айрилмайдурган, бирининг вужуди бирига бойланган жон ила тан кабидур»⁴⁰, дейди. Айниқса, ўқитувчи ахлоқийликка эътибор қаратиб, унга риоя қилиши кераклигини уқтиради.

Агар тарбия қилувчи муаллим ўзи олим бўлуб, амалсиз бўлса, бунинг ҳам шогирдларнинг ахлоқига зўр таъсири бўладур. «Домламнинг ўзи фалон жойда фалон ишни қилди. Аммо бизларга қилманглар, харомдур, деб ваъз айтадур», деб фикр ва ҳаёлларига бўйла шак ва шубҳа тушиб қоладур»⁴¹. Мутафаккир инсонга тан тозалиги билан бирга рух тозалиги ҳам зарур,-дейди.

«Ибодат икки турли бўладур. Бири тан ибодати, иккинчи рух ибодати. Тан ибодати таҳорат,

---

³⁹ Авлоний А. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент: Маънавият, 1998. – Б.38.

⁴⁰ Авлоний А. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент: Маънавият, 1998. – Б.39.

⁴¹ Авлоний А. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент: Маънавият, 1998. – Б.40.

намоз, рўза, закот, ҳаж каби амаллардурки, буларнинг ҳар бирини ўз вақтида шариатга мувофиқ равишда миннат қилмасдан, риё қилмасдан дилни поклаб, ниятни холис қилиб, шавқу завқ ила адо қилмоқ лозимдур. Руҳ ибодати қалб ила адо қилнадурган ибодатдурки, эътиқодни маҳкам, дилни пок қилуб, Қуръон, Ҳадис, фикҳ каби диний китоблар ўқилганда жон қулоғи ила тинглаб асарланмакдур. Бир киши тан ибодатини қилуб, руҳ ибодатини қилмаса, ё руҳ ибодатини қилуб, тан ибодатини қилмаса ўз вазифасини адо қилмаган бўладур. Ақл дин ила, дин амал ила, амал тақво ила камол топар. Дин инсонларнинг дилидан саховат, марҳамат, шафқат, улфат, мурувват эшикларини очуб, саодату саломат бўстониға олиб борур»⁴².

Умуман, Абдулла Авлоний жадидчилик ҳаракати йўлида умрининг охиригача курашди. Матбуотда қизғин фаолият олиб борди. Мактаблар очиб, қўлланма ва дарсликлар чиқарди. Ёшларни муқаддас ғоялар учун курашга чақирди. Уларга илғор тараққиёт йўлини кўрсатди.

Ўзбек халқи унинг хизматларини унутмади. Бугунги кунда унинг номига республикамининг турли туманларида қатор мактаблар бор. Унинг номида маҳалла, кўча номлари қўйилган. А.Авлоний номидаги Республика ўқитувчилар малакасини ошириш марказий институти республика миқёсидаги ўқитувчиларнинг билим ва савияларини оширишга хизмат қилмоқда. Шунингдек, унинг номида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси болалар адабиёти

---

⁴² Авлоний А. Танланган асарлар. 2-жилд. Тошкент: Маънавият, 1998. – Б.42.

бўйича мукофот таъсис этилгани ҳам бунинг ёрқин далилидир.

Агар биз маънавий меросимизга мурожаат қиладиган бўлсак, китобхонлик масаласида бугунги кунда Европа улардан ўртак олмоқда, десак, муболаға бўлмайди. “Муваффақиятга эришган инсонлар мутолаа учун қандай вақт топишади?” деган Интернетда чиққан мақола бунга мисол бўла олади. Унда ёзилишича, энг бадавлат ишбилармонлар китоб ўқишга жуда кўп вақт ажратишади ва айнан мутолаани муваффақиятларининг бир қисми, деб билишади. Ишбилармон, дунёдаги энг йирик ватаникли сармоядорлардан бири **Уоррен Баффет**: «Кунига 500 бет китоб ўқинг. Билимлар ҳам омонатдаги фоиз каби тўпланиб боради. Бу ҳамманинг кўлидан келадиган нарса, лекин ҳақиқатда жуда ҳам кам киши бунга киришади», деган.

Баффетнинг ўзи сармоядорлик карьераси бошланишидан аввал кунига 600–1000 бет китоб ўқиган. Ҳозир ҳам бўш вақтининг 80 фоизини китоб ўқишга бағишлайди. Бунга у қандай эришмоқда? Шунчаки, буни у муҳимлиги бўйича биринчи ўриндаги вазифа, деб билади.

Ишбилармон, Landmark Theatres эгаси, HDNet компанияси раҳбари **Марк Кьюбан** кунига 3 соат китоб ўқийди ва бу унга ўз кучларига ишончини мустаҳкамлашда ёрдам беради. Унинг сўзларига қараганда, болалигида у кўлига тушган ҳар бир китоб ва журнални ўқиган, чунки келажакда у ёки бу нарсага эришиши мумкинлигини бор йўғи битта

яхши фикр ўзгартириб юбориши мумкин эди. «Агар барча очик маълумотларни истеъмол қилиш учун етарли даражада вақт сарфласам, ўз бизнесимда янада кўпроқ марраларга эришаман, деб ўйлайман», дейди у. Ишбилармон, жамоат арбоби, Microsoft асосчиси **Билл Гейтс** йилига 50 та китоб ўқийди. Унинг сўзларига кўра, гарчи жаҳон бўйлаб кўп саёхат қилиб, кизикарли инсонлар билан жуда кўп учрашса ҳам, мутолаа ҳамон қандайдир янги нарсга ўрганиш ва ўз нигоҳини кенгайтириш учун асосий воситалигича қолмоқда. Сафарга чиққанида у ҳамиша ўзи билан китоб олади. Ишбилармон, ихтирочи ва сармоядор **Илон Маск** ракеталар яшаш учун нархлар жуда баландлиги сабабли мустақил равишда уларни яшашни ўрганишга қарор қилади. Бунинг учун, албатта, кўп китоб ўқиган. У муайян мақсадга етишишга интилиб, муъайян билимлар олишнинг уддасидан чиқади ва ўзи истаган нарсга эришмагунча тўхтамайди. Ёзувчи, ишбилармон, мураббий, лайф-коучинг бўйича бестселларлар муаллифи **Тони Роббинс** қашшоқ оилада вояга етади, унинг онаси пиёниста эди. У китоб мутолааси уни ҳаётда кутқаргани ва янада кучлироқ бўлишига туртки бергани ҳақида гапиради.

«Мен тез ўқиш курсларини ўтаб, етти йил ичида психология, физиология ва ҳаётни ўзгартиришда қўл келадиган барча нарсалар ҳақида 700 та китобни ўқиб чиқдим», — дейди Роббинс.

Қандай қилиб янада кўпроқ китоб ўқиш мумкин?

1. Кутубхоналарга боринг. Бу минглаб китобларни текин ва арзимаган пул сарфлаб ўқишнинг энг яхши усули.

2. Соат билан ўқинг. Бўш вақтингиз канча бўлиши – 30 дақиқами ё 3 соатми – қатъи назар, соат сизни мутолаага шўнғишга ва ҳеч нарсага чалғимасликка ундайди.

3. Ҳамиша қўл остингизда китоб бўлсин. Йўлда ҳам аудиокитоблар тинглаб кетинг. Кутишга кетадиган вақтни ҳам беҳудага сарфламанг – доимо ёнингизда қоғоз ёки электрон китоб бўлсин.

4. Уйқу олдидан мутолаа қилинг. Тадқиқотларга кўра, уйқу олдидан биз кўпроқ ахборот ҳазм қиламиз, боз устига, мутолаа ухлашда ҳам ёрдам беради. Агар ҳар куни кечқурун маълум бир вақтда ўқишга киришсангиз, мутолаа ҳам тезда одат тусини олади.

Демак, Шарқу Ғарбда етишиб чиққан олимлару, буюк мутафаккирларнинг асарлари бугунги буюк инсонларнинг етишиб чиқишида туртки бўлмокда. Бунда эса оилавий китобхонликнинг аҳамияти муҳим. Чунки оилаларда телевизорхонлик қилиб вақт ўтказишдан кўра, китоб ўқиш ақлни кўпроқ чархлайди ва фойдалилиги жиҳатидан ҳам мақсадга мувофиқдир.

2.3. Оилада умр мазмуни ва вақт қадрини эъзозлаш масалалари

Оила жамиятнинг бўғини сифатида амал қиладди. Шунинг учун ҳам бекаму кўст оилалар баркамол жамиятни шакллантиради. Энг аввало, оиладagi муҳит инсонни ҳам жисмонан, ҳам руҳан кучсиз

ёки кучли килади. Инсон қачон кучли бўлади. Қачонки ўз устида ишлаб, яхши одатларга амал қилиб, уларни амалда ҳаётига татбиқ эта олсагина, у кучли инсонга айланади. Кўпчилик одамлар ахлокий қоидаларга риоя қилмаслик оқибатида ўзларига муаммоларни чакириб оладилар. Шу муаммоларга ўралашиб, ҳаётларини, умрларини елга совурадилар. Қарор қабул қилиш ва уни амалга ошириш йўлларини билмайдилар, олдиларига аниқ мақсад қўймайдилар. Аслида эса мақсадни аниқлаб, қарор қабул қилгандан кейин уни амалга оширишга ҳаракат қилиш керак. Бунинг учун меҳнаткаш ва сабрли бўлиш талаб этилади.

Қуръони Каримда сабр ҳақидаги фикрлар кўп оятларда таъкидланган. Халқимизда ҳам “Сабр таги сариқ олтин”, “Сабр қилсанг етарсан муродга” деган фикрлар бежизга айтилмаган. Чунки сабр орқали энг аввало, инсон руҳияти тарбияланади.

Руҳшунослар фикрича, инсон олдига қўйган катта мақсадини режаларга бўлиб амалга ошириши мақсадга мувофиқ экан. Чунки режаларни бочқичмабосқич амалга ошириш осонроқ. Масалан, бирор бир чет тилини ўрганмоқчи бўлганда, сўзларни ёки гапларни бўлиб-бўлиб ҳар куни ёдлаб бориш кўпроқ натижа берар экан.

Ҳар бир инсон ўтган умридан камчилик топмай, етмаган орзулари учун атрофдагиларни ёки ўзини гуноҳкор қилмай, балки хотиржам таҳлил қилиб, олдинга интилса, ҳаёт албатта унга қулиб боқади. Негаки инсон агар ўтган ҳаётидан афсуснадомат чекиб, ғам ботқоғига ботиб қолса, ўзига жиддий зиён етказади. Ҳаёти ҳам руҳий, ҳам жис-

моний дарз кета бошлайди. Атроф-мухит, баъзи бир ёвуз одамлар тазйиқига ёки хужумига дош беролмаслик одамни ҳаётга умидсизлик билан қарашга мажбур қилиши ёки васвасага олиб келиши мумкин. Бунинг натижасида баъзи одамлар ўзларида тузалиши қийин бўлган ёки бир умр майиб-мажруҳликка олиб келадиган касалликларни келиб чиқишига сабаб бўлишлари мумкин.

Хўш, нима қилиш керак?

Энг аввало, инсон ҳаётни, гўзалликни хис қилиб яшаши керак. Чунки ҳаёт саргузаштларга тўлалиги билан ажойибдир. Ҳар бир кунни байрамга айлантириш, меҳр-муҳаббат ва қувонч билан яшаш инсоннинг ўз қўлида. Аммо шуни ҳам таъкидлаш лозимки, бировни, керак бўлса, кўплаб кишиларни бошқаришдан кўра, инсоннинг ўзини бошқариши жуда мураккаб ва қийин масала. Агарда биз буюк инсонларнинг ҳаётига назар ташлайдиган бўлсак, бунинг гувоҳи бўламиз. Қанча-қанча буюк мутафаккирлар ўзларини билим олишга, халқ манфаати йўлига бағишлаб, ўзлари ҳам ана шу халқнинг, миллатнинг бир бўлаги эканликларини унутиб қўйганлар. Масалан, буюк мутафаккир Ибн Сино узоқ яшаш сирларини била туриб, буни ўзига татбиқ этмаган. Балки бу аллома узоқроқ умр кўрганида табобатда янада янги кашфиётларни очиб кетармиди? Лекин у қисқа умри давомида инсоният учун жуда катта фойда келтирадиган асарларини ёзиб улгурди.

Бундай мутафаккирларнинг ҳаётдан эрта кетишига сабаб, ўша давр қийинчиликларидан ташқари, уларнинг руҳий тушқунлигидир. Бугунги кунда ҳам

инсон руҳияти ва уни бир маромда ушлаб туриш масаласи психологияда долзарб муаммолардан бири бўлиб колмокда. Шу пайтгача табиат, ҳайвон ва ўсимликлар ҳақида жуда кўп кашфиётлар қилинди. Аммо инсон ўз моҳиятини ўрганишга кам эътибор берди.

Ҳаёт саргузаштли воқеаларга бойлигини ҳар бир одам англаши керак. Тушқунликка тушмай, ўз устида ҳам руҳан, ҳам жисмонан ишлаб, олдинга интилиб яшаш кишини мақсад сари етаклайди. Диалектиканинг қарама-қаршилиқлар бирлиги ва кураши қонунига кўра, инсон энг юқори чўққига кўтарилишга интилиб яшар экан, баъзида йиқилишга, кулашга тўғри келади. Шундай ҳолатда ўрнидан туриб, яна чўққига интилиш нафакат жисмонан бақувват, балки руҳан қучли одамларнинггина қўлидан келади.

Инсон ўзини, ҳаётини ўзгартириб, нимагадир эришмоқчи бўлса, бунинг учун аввало, унга нима-лар ва қимлар ҳалақит бераётганини аниқлаб олиши керак. Шунга қараб, ўз қарашларини ижобий ўзгартириб бориши, ўзига ва атрофдагиларнинг унга бўлган ишончини ҳис қилиши инсоннинг руҳиятига далда бўлади.

Ҳар бир одам ўз олдига мақсад қўйдими, спортчиларга ўхшаб уни босқичларга бўлиб амалга ошира бориши керак. Танаффусларни узоққа чўзиш керак эмас. Ҳаётдан, қилаётган ишидан завқ олиб, мақсад сари интилишни давом эттириш керак. Ўз ўзини назорат қила олиш инсонни мақсад сари тезроқ олиб боради. Аммо инсон нима сабабдан шу мақсадни олдига қўйганини аниқ билсагина, вази-

фаларни бажариш кўтаринки руҳда ўтади. Маълумотларга қараганда, 70 фоиз одам мақсадсиз, кун ўтказиш учун ишлар ва яшар экан. Бу эса руҳий тушкунликнинг илк кўринишидир.

Ҳар бир инсон ўз ҳаётини тартибга солиб, мақсадлари сари олдинга интилиб яшар экан, атрофдагилардан, машҳурлардан нусха олмай, ўзининг такрорланмас ҳаётини яшаши учун мақсади сари ҳаракат қилсагина, бу дунёда борлигидан, қилаётган ишларидан фахрланиб яшайди. Чунки дарахтнинг бирорта барги бир-бирини такрорламайди. Шунинг учун бу барглар баҳорда ҳам, ёзда ҳам, кузда ва қишда ҳам (гарчи шохларида бир иккита қолган бўлсада) одамларга ўз умридан розилик намунаси сифатида тураверади. Инсоннинг ҳам ўз ўрнида собит туриб, ҳар бир воқеа, жараёнларни қувонч билан кутиб олиши ва олдинга интилиб яшаши муваффақият гаровидир.

Оилада ҳар бир инсон ўзида ижобий жиҳатларни шакллантирса, мақсадларида уйғунлик бўлса, оила аъзоларининг ҳар бири ўзини бахтиёр сезиши мумкин. Аммо айтиш мумкинки, оила куришнинг кўп жиҳатларга эътибор бермай барпо этилиши уни тез кунда барбод бўлишига сабаб бўлмоқда. Оила бузилишининг сабаби – биз унутаятган миллий қадриятларда яширин. Оилаларнинг ажралишига кўпинча қуйидагилар сабаб қилиб кўрсатилади:

1. Қайнона-келин келишмовчилиги;
2. Тўйга оид можаролар;
3. Айрим аёлларимизнинг бемалол рўзғор тебрат олишлари;

4. Бефарзандлик ва хоказо. Кўпинча оилада муҳим бўлган масъулиятлилиқ эътибордан четда қолади ва оилаларнинг ажралиб кетишига сабаб бўлади.

Кўплаб ҳикматли асарларда ва алломаларимиз асарларида оила қандай барпо килингани, унда ҳар кимнинг ўз ўрни ва кадр-киммати бор эканлиги ҳақида фикрлар бор. Албатта буларни билиш учун кўпроқ китоб ўқиш керак. Бугунги кунда оила инкирозига олиб келадиган муаммоларнинг асл илдизини топиб, унга ечим топиш, ислоҳ қилиш бугунги кун талабидир. Бу борада видеофильмлар, асарлар, кўрсатув ва эшиттиришлар тайёрлаш, амалий ҳаракатларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Айниқса, ёшларимиз онгида маънавий мерос фазилатларини шакллантириш катта аҳамиятга эгадир.

Маънавий мерос – ёшларда ўзликни англаш ва ўтмишдан фахрланиш туйғуларини шакллантиради. Бунинг яққол исботини не-не даҳоларни, қаҳрамонларни, чинакам миллатсевар, ватанпарварларни, бир сўз билан айтганда, дунё тамаддунига бекиёс ҳисса кўшган мунаввар зотларни камолга етказган халқимизнинг яқин ўтмишида кўришимиз мумкин. Аждодларимиз томонидан яратилган миллий кадриятлар умуминсоний кадриятлар билан динамик ходисалар сифатида уйғунлашиб, асрлар оша ҳаёт синовидан ўтиб, сайқалланиб келди ва бугун миллий ғояда мужассамдир.

Ҳар бир ўзбек оиласида кексаларнинг ўзига яраша ҳурмати бор, улар кадриятлар тўғрисидаги тушунчаларга эга, шунинг учун улар ўзлари риоя

килиб келган қадриятларга фарзандлари ва невараларини ўргатишлари зарур.

Респондентларимизнинг 89 фоизи ўзбек халқида ота-боболаридан фахрланиш ҳисси, оилавий, қариндош-уруғчилик, кўшничилик каби муносабатлар одамларнинг бир-бирига нисбатан ва ҳаётда кадр топишлари, азалий қадрият бўлиб келганини қайд этадилар. Уларнинг фикрига кўра, маънавиятнинг ўз ичига олган ана шундай қадриятлар занжир вазифасини ўтаб, авлоддан-авлодга ўтиб миллийликни шакллантирган.

Ҳақиқатан ҳам, халқимизда оила қадим-қадимдан эъзозланиб келинган. Чунки ёшларнинг миллий ўзлигини англаши оиладан бошланади. Оилани қадрига етиб, яхши-ёмон, ҳалол-ҳаромни англаган, фарқлай билган ёшлар Ватанни севмоқ, уни асрамоқ иймондан эканлигини англайдилар. Ваҳоланки, «Шарқда оила ҳамиша муқаддас кўрғон ҳисобланиб келинган. Оилавий турмуш тарзининг энг муҳим фазилатлари – оила мустаҳкамлиги, болажонлик, ота-она обрўсининг юқорилиги, умуман катталарга, қариндош-қондошлик ришталарига ҳурмат, меҳроқибатлилик ўзбек оилаларига хос азалий қадриятлардир»⁴³.

Респондентларнинг аксарияти (74 %) ўзбек халқидаги ажойиб, олижаноб фазилат – у меҳроқибатдир, деб кўрсатади. «Бу аввало инсоннинг инсон билан, кўшнининг кўшни билан, қариндошнинг қариндош, оиланинг оила билан, энг му-

---

⁴³ Соифназарова Ф. Ўзбек оиласи: ижтимоий ва маънавий қадриятлар. – Т.: «Yurist-media markazi», 2007. – Б. 5-6.

хими, шахснинг жамият билан уйғун бўлиб яшаши-ни, етим-есир, бева-бечора ва ногиронларга, мусофирларга саховат кўрсатиш, сидкидилдан, бегараз ёрдам беришни англатади ва бундай хусусият халқимизнинг маънавий оламига сингиб кетганини ҳеч ким инкор эта олмайди»⁴⁴.

Албатта, буларнинг ижтимоий-тарихий замини халқимизнинг азалий тафаккури ва турмуш тарзига бориб такалади. Масалан, азалдан халқимиз жамоа-жамоа бўлиб, кейин маҳаллада яшаб, ўз ўрнига эга бўлган. Ҳар бир маҳалланинг кулолчилик, пичокчилик, мисгарлик, новвойчилик, заргарлик, дўппи-чилик, темирчилик каби ўз номлари бўлиб, шу касблар билан шуғулланишган. Сулолалар асосида оилавий урф-одат, анъана ва маросимлар давом этиб, ривожланган. Агар ўзи хоҳламаса, шахс ҳеч қачон яккаланиб қолмаган. Унга оғир кунларда, аввало, қариндошлар, қўшнилар, қолаверса, маҳалла ёрдамга келиб, меҳр-окибат кўрсатган. Бу эса ўзбекнинг минг йиллар давомида шаклланган ўзига хос хусусиятидир. Ана шундай анъаналарни давом эттирган ҳолда юртимизда оила масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. «Оила ва никоҳ» Кодекси қабул қилинди. 1998 йил февралда «Оила» илмий-амалий маркази ташкил этилди. «Оналар ва болалар», «Оила», «Аёллар», «Саломатлик», «Ҳомийлар ва шифокорлар» йили давлат дастурлари қабул қилинди, оилаларни янада мустаҳкамланиши чоралари кўрилди. Ота-онанинг фарзанд, фарзанд-

---

⁴⁴ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б. 8-9.

нинг ота-она олдидаги бурчлари конунларимизда белгилаб қўйилди. Ўзбекистон Конституциясининг 66-моддасида «Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар»⁴⁵, дейилган. Ҳақиқатдан, анъанавий оила ва қариндошлик муносабатларда маънавий кадриятлар мужассамдир. Катталарни ҳурмат қилиш, ўзаро ёрдамлашиш, келажак авлод ҳақида ғамхўрлик қилиш ҳамиша унинг асосий қоидалари бўлиб келган.

Мустақиллик йилларида маҳаллаларда миллий кадриятларга асосланган тадбирлар ўтказилиб, одамлар ўртасида меҳр-оқибат туйғуларини шакллантиришга эътибор қаратилмоқда. Маълумки, авваллари насл-насаб текширилган. Шунга кўра, ҳар бир инсон ўзининг етти шажараси тарихини яхши билмоғи, англамоғи ва улуғламоғи шарт бўлган. Чунки ўз тарихини яхши билган, маънавий ҳислатларга эга бўлган инсонгина она Ватани олдидаги бурчини тўғри англай олади.

Респондентларнинг 72 фоизи жамоа, уруғчилик анъаналарини ижобий баҳолайдилар. Бир-бирини қўллаб-қувватлаш, ёрдам бериш, яхши-ёмон кунларда ҳол-аҳвол сўраш, зарур бўлса оғирини енгил қилиб меҳр, ҳурмат кўрсатиш, аждодларининг исмларини, ҳаётини, эзгу амалларини билиш ўзбек халқининг гўзал кадриятларига айланган. Буни респондентларимиз яхши биладилар ва мазкур кадриятларни эъзозлайдилар. Шу билан бирга улар,

---

⁴⁵ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2016. – Б.13.

ҳар бир инсон ўзига берилган вақт, яъни умрдаги имкониятлардан кенг фойдаланиш, уларни ҳаётда қўллай олиш даркор, деб таъкидлайдилар. Демак, инсон қалбига эзгу кадриятларни жо этиш борасида мавжуд имкониятлар ва воситалардан самарали фойдаланиш муҳим вазифалардан биридир.

Интеллектуал мукамалликка эришишга бўлган хоҳиш ҳам мустакиллик йилларида янги маънавий эҳтиёж сифатида намоён бўлмоқда. Инсон тарбиясининг юксалишида энг буюк кашфиёт бўлган китоб орқали ёшлар онгида умр қадрига етишни тарғиб қилувчи кадриятларимиз шакллана боради. Ўзлигини англаган, аждодлари ким эканлигини билган ёшларни эса ҳеч қандай ёт, бузғунчи ғоя ўз йўлидан адаштира олмайди. Шунинг учун мактаб, академик лицей, касб-хунар коллежлари ва олий ўқув юртларида китоб мутолааси йўлга қўйилиши мақсадга мувофиқдир.

Асрлар синовидан ўтган тарихийлик, миллатни миллат қилиш ва бутун башарият келажаги учун хизмат қиладиган умуминсонийлик даражасига кўтарилган миллий кадриятлар бугунги кунда халқимиз ҳаётига хавф солаётган таъсирларни ўрганиш ва ўзлгимизни англаш учун катта аҳамиятга эгадир.

Хотира Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам азалдан маънавий кадрият сифатида эъзозлаб келинган. «Халқ – тарихнинг яратувчиси. Аждодларимиз тарихи, хотираси ҳам биз авлодлар учун кадрли ва юксак эъзозга муносиб. Тарихий хотирага ҳурмат маъна-

виятимизнинг асоси, ҳар биримизнинг англаган ҳақиқатимиздир»⁴⁶.

Буюк қомусий олим Абу Райҳон Беруний нафакат ёзма хотира, балки оғзаки хотира ҳам ғоят муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидлайди. Мутафаккир «Осор ул-боқия» асарида арабларнинг VII-VIII асрларда Туронни истило этилишига доир воқеаларни баён қилар экан, Қутайба бу юртдаги рухонийлар, ҳаттотлар, қўйингки, ёзиш ва ўқишни билган барча кишиларни тигдан ўтказгани, улардан тортиб олинган китоб ва ўрама хат намуналарини ўтда ёққани, оқибатда бутун халқ фақат оғзаки хотирага таяниб қолгани хусусида маълумот беради.

Тарихдан маълумки, барча халқларда қуввайи ҳофизаси кучли одамлар ҳурмат-эътиборга сазовор бўлган. Чунки улар ёзув кашф этилмаган олис даврларда ҳам, саводи бўлмаган аҳоли қатламлари орасида ҳам ижтимоий-маданий ҳодисаларни келгуси авлодларга етказишда асосий воситачи бўлишган. Халқ турмушининг бадиий қомуси ҳисобланган фольклор намуналари (достон, эртак, қўшиқ, мақол ва ҳоказо) ҳам хотираси кучли кишилар, биринчи галда, бахши-оқинлар шарофати билан бугунги кунгача етиб келган⁴⁷.

Юртимизда қадимдан ўтмиш аجدодларни ҳурматлаб ёдга олиш, уларнинг эзгу ишларини ёш авлодга ибрат қилиб кўрсатиш анъанага айланган.

---

⁴⁶ Қувондиқов И. Миллий-маънавий кадриятлар – ўзликни англаш омили. – Т.: «Nishon noshir», 2010. – Б. 41.

⁴⁷ Қаранг: Ўтанова У. Халқ маданияти: генезиси, назарияси, ривожланиши (фалсафий-маданий ёндашув). Фалсафа фанлари номзоди... дисс. автореферати. – Т.: 2009. – Б. 10-12.

Шу билан бирга, йўл қўйилган тарихий хатолар ва шунинг оқибатида содир бўлган мудҳиш фожиалар ҳақида ҳам рўй-рост айтилиб, келгуси насллар бундай адашиш ва кулфатлардан огоҳ туришга даъват этилган. Миллат умиди бўлган йигит ва кизлар шу йўл билан мамлакатнинг эртанги кунини учун масъул кишилар этиб тарбияланган.

Маълумки, ижтимоий хотира ҳар бир халқнинг тили ва маданияти, урф-одат ва ахлокий қадриятлари, дунёкараши ва анъанавий таълим-тарбиясида ўз аксини топади. Шу тариқа у миллий ўзликни англаш ҳамда миллий яхлитликни сақлаш омили сифатида майдонга чиқади. Бугун том маънода ривожланган, замонавий давлат қуришга бел боғлаган эканмиз, ушбу бунёдкорлик йўлида ҳам бизга улуғвор ўтмишимиз чексиз руҳий қучкуват манбаи бўлиб хизмат қилмоқда.

Ҳозирги глобаллашув шароитида, табиийки, ҳар хил сиёсий ва мафкуравий қучлар тарихни ўз манфаати билан боғлаб, талкин қилишга интилади. Айни чоғда ҳар бир шахс ёки гуруҳ ҳам тарихни фақат ўз ақл-заковати, имон-эътиқоди даражасида идрок этади. Ёшлар юртимизда кечаётган туб ислохотлар муваффақиятини таъминловчи асосий қуч экани ҳисобга олинса, улар тарихнинг ҳар хил талкинларига кўр-кўрона эргашувчи бўлиб эмас, аксинча онгли идрок этувчи бўлиб улғайишига эришиш не чоғли муҳим вазифа экани ойдинлашади.

Ўзбек халқи барча даврларда ҳам илгари яшаб ўтганларни хотирлаш ва уларнинг ҳаёт тажрибасидан сабоқ олишга алоҳида эътибор қаратган. Ана

шу анъанани бугунги ижтимоий-тарихий талабларга мослаб ижодий давом эттириш зарур. Бу борада эса ёзма манбаларни атрофлича ўрганиш билан бирга халқ хотираси марказлари ташкил этиб, кекса авлод вакиллари билан мунтазам суҳбатлар уюштириш ҳамда ўтмишнинг жонли гувоҳларидан ёзиб олинган эсдаликларни тарихий ва расмий манбаларга қиёслаб таҳлил этишнинг аҳамияти катта. Шундагина аждодларнинг ҳақиқат нури билан йўғрилган хотираси бугунги ва эртанги йўлимизни ёритиб турувчи чинакам машъалага айланади.

Умр кадрига етиб яшаш инсоннинг комил инсон даражасига етиш учун интилишида, эркин яшашида, фаровон ҳаёт кечиришида алоҳида восита ҳисобланади. Бу кадриятларни асраб-авайлаш, ривожлантириш ижтимоий тараққиёт учун муҳимдир. Халқимиз азал-азалдан ўтган аждодларини, ўтмишга айланган ҳаётининг эсда қолган айрим ижобий қирраларини эслаб, бу ҳолатни энг азиз ва муқаддас туйғу – хотира деб атайти.

Мустақиллик йилларида инсон хотирасини эъзозлаш ва кадрлаш ҳам муҳим маънавий эҳтиёжга айланди. 1999 йилдан 9 май - Хотира ва кадрлаш куни деб эълон қилинди ва ушбу умумхалқ байрами мамлакатимизда кенг нишонланмоқда.

Хотира ва кадрлаш тирикликнинг асл мезони сифатида ёшларни меҳр-муҳаббат, саховат, биродарлик, инсоннинг кадрига етишга чорлайди. Мустақиллик даврида маънавий кадриятга айланган бу тушунчалар ўтмиш сабоқларини, истиқлол учун жонини фидо қилганларни хотирлаш, энг аввало,

бугунги ва эртанги ҳаётимизни кадрига етишни ўргатади. Хотира орқали тарихий кадриятлар кадрига етамиз, кадрлаш орқали эса маънавий меросимизни теранроқ, чуқурроқ англаймиз.

ЮНЕСКО билан ҳамкорликда Аҳмад Фарғоний, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Камолиддин Бехзод каби улуғ аждодларимизнинг таваллуд саналарини, обидаларга бой Самарқанд, Бухоро, Хива, Термиз, Қарши, Тошкент, Марғилондек қадимий шаҳарларимиз тўйларини, «Авесто», «Алпомиш» каби аждодлардан қолган асарларни эъзозлаб, «Авесто» китобининг 2700 йиллиги, «Алпомиш» эпосининг 1000 йиллигини муносиб нишонлаш халқимизнинг кадриятларга асосланган тарихий хотираси илдизлари ниҳоятда чуқур эканлигидан далолат беради.

Айниқса, иккинчи жаҳон урушида қатнашиб, фашизм устидан ғалабани таъминлашда ўз хиссасини қўшган юртимиз фарзандлари 9 майда алоҳида хотирланади. Хотиранинг қанчалик муқаддас эканлиги, вилоятларда, шаҳар ва туманларда хотира майдони ва мотамсара она ҳайкали кўринишларида ўз ифодасини топган.

Урушни барча халқлар бошидан ўтказгани ва қурбонлар берганига қарамай, бугунги кунда жаҳоннинг турли бурчакларида уруш давом этаётгани ниҳоятда ачинарли ҳолдир.

Миллатлараро глобаллашув жараёни олий кадрият – инсон ҳаётига, асрлар давомида аждодлар томонидан сақлаб келинган кадриятларни янги мазмун билан бойитишга хизмат қилмоқда. Мустақиллик йилларида хотира – ижтимоий-маънавий

кадрият сифатида кишиларимиз калбидан янада чуқур жой олмоқда.

Хотираси уйғоқ миллат ўтмиш кўзгуси асо-сида ўзининг эртасини кўра билади, бу эзгу туй-ғуни ёшлар онгига сингдириш энг устувор вази-фалардан биридир. Хотираси уйғоқ миллатгина ўтган ҳаётидан, хатоларидан, оғир ва машаққатли кунларидан, тарих синовларидан зарур хулоса ва сабоқлар чиқара олади.

Аммо 130 йиллик мустамлакачилик зуғуми остида шаклланган тафаккурни ўзгартириш осон эмас. Ахборот хуружлари авж олаётган бир пайтда инсон тафаккурини ўзгартириб, унинг ўзини манкуртга айлантириш учун ҳаракат қилаётган ёт мафкуравий кучлар инсоннинг эътиқодини, энг аввало, унинг турмуш тарзини тубдан ўзгартиришдан бошлай-дилар. Турмуш тарзи ўзгарган киши эса, янги бошланган ҳаётида мустақил ҳаракатлана олмайди. Унга доимо раҳнамо, моддий-маънавий таянч зарур бўлади. Шунинг учун турли хил секта ва оқимларга араллашиб қолган ёшларга бир қарашда қизиқарли, жозибадор туюлувчи фаолиятлар, касб-корлар, маш-ғулотлар таклиф этиладики, оқибатда кўп йиллар мобайнида шаклланган одатий ҳаёт йўлини йўқот-ган ёшлар янги йўлда аросатда қолиб, мафкуравий ҳомийсининг маънавий қулига айланиши мумкин. XXI аср ёшларини тарбиялашда янги ахборотга эҳтиёжнинг ўзи етарли эмас, кишиларнинг фикрлаш тарзи ўзгармас экан, ижобий ўзгаришлар бўлиши даргумон.

Буюк алломаларимизнинг қудрати шундаки, улар инсоннинг меҳнати, қобиляти, ақл-заковати-

ни улуғлаб, ундаги қудратга ишондилар, инсон тафаккури тантана қилишини тарғиб қилдилар. Бу эса жамиятимизнинг маънавий янгилини жараёнида миллий ўзликни англашда муҳимдир.

Бу Форобийнинг «Илмга киришган киши тирикчилик масаласида хотиржам бўлиши керак», «Донишмандларга ишониб, уларга эргашувчи одамлар ўша нарсаларни донишмандлар билганидай билиб оладилар. Зеро, донишмандларнинг билимлари энг яхши билимлардир», «Ҳар бир киши касб-корни мукамал билмоғи, яхши тарбия олмоғи ва яхши хулқ-одоб фазилатларига эга бўлмоғи керак», Берунийнинг «Яхши билмаган нарсасига уринган киши шарманда бўлади», «Ҳар бир кишининг қадр-қиммати ўз ишини қойил қилиб бажаришида», «Қарама-қаршилиги аён бўлган нарсага қандай ишониб бўлади», Ибн Синонинг «Ота-онани ҳурматлаш зарур», «Пасткашдан вафо кутмаслик керак» каби ўғитларида намоён бўлади.

Истиклол даврида эришилган энг катта ижтимоий тараққиётдаги ютуқ бу шахс маънавиятида миллий ўзликни англаш бўлди. Маънавий маданияти юксак ўзбек халқининг қадриятлари ҳам ажодлари мероси каби юксакдир. Зеро, ахлоқий қадриятларга асосланган «Ажойиб миллий урф-одатларимиз одамларни ҳамжихатликка, биродарликка ва самимиятга чорлайди»⁴⁸.

Ажодларимизга хос меҳнатсеварлик, адолатпарварлик, ҳалоллик, инсонпарварлик миллий истиклол ғояси орқали кишиларимиз онгига етказил-

---

⁴⁸ Маҳмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 112.

моқда ва шакллантирилмоқда. Мустақилликни асраш ва уни тараккий этириш эътиқодли, элим деб, юртим деб яшаётган ҳар бир инсоннинг юрагидан жой олмоқда. Миллий ўзликни англашда асрлар оша етиб келаётган ахлокий кадриятларнинг ўрни муҳим бўлиб, уларни халқимиз умуминсоний кадриятлар билан уйғунлаштириб бормоқда.

Жамиятимизда маънавий янгиланишлар, юксалишлар жадал кечаётган, глобаллашув кадриятларимизга ўз таъсирини кўрсатаётган бир пайтда, ҳар бир инсонда, шахсда вақтнинг кадрига етиш туйғусини шакллантириш муҳим аҳамиятга эгадир. Маънавий меросимизга асосланган умргузаронлик қилиш сирларини асраб-авайлаш, уларни бугунги позитив жараёнлар билан уйғун ҳолда бойитиш ва сақлаб қолиш, ривожлантириш ҳамда келгуси авлодларга етказиб бериш асосий вазифага айланган.

Вақтнинг умуминсоний кадрият сифатида эътироф этилишида Марказий Осиёдан етишиб чиқиб, уни ўз фаолиятлари давомида шаклланишига катта роль ўйнаган Фарғоний, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино каби мутафаккирларимиз хизматлари эътироф этилиб, улар ҳақида кўплаб асарлар яратилган. Уларнинг асарлари кўплаб тилларга таржима қилинган. Марказий Осиё Уйғониш даври жаҳон, жумладан, Ғарб илм-фанига катта таъсир кўрсатган. Шарқ Уйғониш даври маданияти фанларнинг ривожланиши, комусий олим, мутафаккирлар етишиб чиқиши билан бутун кишилик жамияти ривожланишининг юксак босқичидир. Бу даврда яратилган асарлар, обидалар миллий кад-

риятларимизга айланиш билан бир каторда, умум-жаҳон эътирофига сазовор бўлган⁴⁹.

Форобийнинг «Фозил одамлар шахри» асарида фозиллар шахри ҳокимининг ўн икки фазилати бўлиши кераклиги таъкидланади. Булар: соғломлик, фаросатлилик, кучли хотирага эга бўлиш, зехнлилик, чиройли муомалалик, маърифатга интилиш, нафсни тия олиш, ҳақиқатгўйлик, олийҳимматлилик, бойликка кизикмаслик, адолатпарварлик ва жасурлик⁵⁰. Аллома, моддий ва рухий неъматларнинг ҳаммаси биргаликда уйғунлашган чоғдагина ҳақиқий бахт-саодатга эришиш мумкин, деган ғояни илгари суради. Бу фикрлар Ўзбекистон жамиятининг маънавий янгиланишида миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлигини ёшларимизда шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

Шахс маънавияти шаклланишида Темур ва темурийлар даври маданий кадриятлари алоҳида аҳамиятга эгадир. Миллий ва умуминсоний кадриятларнинг яратилишида бобокалонимиз Амир Темурнинг жаҳон тарихи, жумладан, Туркистон тарихи олдида хизмати бениҳоя катта.

Соҳибкирон даврида Самарканд, Тошкент, Бухоро, Шаҳрисабз, Қарши каби шаҳарлар гуллаб-яшнади. Илм-фан, савдо-сотиққа эътибор кучайиши билан биргаликда меъморчилик ва ҳунармандчилик ҳам ривожланди.

---

⁴⁹ Қаранг: Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 18-24; Носиров Р.Н., Сирожиддинов Ш.С., Зияутдинова Х.А. Ўрта Осиёлик алломаларнинг фалсафий қарашлари. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007. – Б..54-56.

⁵⁰ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Т.: Абдулла Қодирий, 1993. – Б. 98.

Амир Темурнинг невараси Мирзо Улуғбек бобоси йўлидан бориб, улкан маънавий-маданий ва меъморий ёдгорликларни авлодларга қадрият сифатида мерос қилиб қолдирди. Мирзо Улуғбекнинг «Зижи Кўрагоний» номли астрономик жадвали ўша даврлардаёқ Европада эътироф этилган. «Ушбу жадвалда зикр этилган илмий маълумотларнинг нақадар аниқ ва тўғри эканини бугунги энг замонавий асбоблар ҳам тасдиқлайди. Улуғбекнинг ҳаёти ва илмий фаолияти халқимиз маънавиятининг пойдеворига қўйилган тамал тошларидан бири бўлиб, юртимизда бундан неча замонлар олдин фундаментал фанларни ривожлантиришга қанчалик катта аҳамият берилганини кўрсатади»⁵¹.

Темурийлар даврининг яна бир улуғ вакили ҳазрат Алишер Навоий туркий тилда Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомийдан кейин «Хамса» асарини яратди. «Хамса» фақат Навоий ижодининг эмас, бутун ўзбек адабиётининг юксак чўққиси бўлиб, ҳамма авлодлар учун табаррук, абадий барҳаёт шеърий ёдгорликдир. Ватанпарварлик, гуманизм руҳи билан суғорилган «Хамса» дostonлари ер юзидаги кишиларни, халқларни тинчликка, ўзаро тотувликка даъват этишда, халқлар ўртасидаги дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашда давом этмокда»⁵².

---

⁵¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б. 46.

⁵² Навоий А. Хамса. –Т.: Фафур Ғулом, 1986. – Б.6.

Хуллас, бобомиз Амир Темур Турон даври миллий ва умуминсоний кадриятлари тарихий манбалар, обидалар, инсоний фазилатларнинг шаклланишида ўз ифодасини топди. Темур ва темурийлар даврида бугунги кунда ҳам дунё халқлари томонидан эътироф этилаётган, кадриятларга асосланган буюк маданий юксалиш рўй берди⁵³.

XIX аср охири ва XX асрнинг бошларида фаолият олиб борган маърифатпарварлик ҳаракати мамлакатни таназзулдан чиқариш учун қолоқ тартибларга қарши курашувчи илғор кучларнинг манфатларини ифодаловчи ғоявий ҳаракат бўлиб, ўлкада юз бера бошлаган ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришларни ривожлантириб, маънавий бойитиб борди.

Маърифатпарварлик ҳаракатининг энг юқори босқичида фаолият кўрсатган жадидчилар ахлоқий кадриятлар динамикасида миллий кадриятларимизни умуминсоний кадриятлар даражасига кўтардилар. Маълумки, «жадид» сўзи - арабча янги, янгилашиш, янги замонавий мактаб, матбаа, миллий тараққиёт усуллари, йўллари тарафдорларининг умумий номидир.

Туркистон жадидчилигидаги асосий ғоявий-назарий йўналиш Бехбудий, Авлоний, Мунаввар Қори, Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Элбек кабилар томонидан илғари сурилган бўлиб, улар шўролар тузуми ғоя ва мафкурасини тўлалигича инкор этиб,

---

⁵³ Қаранг: Ўзбекистонда ижтимоий-ахлоқий ва гуманистик фикрлар тарихининг муҳим босқичлари. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007. – Б. 12.; Ғойибов Н. Амир Темур даври маънавияти. – Т.: Фан, 2001. – Б.55.

ягона ва бир бутун Туркистон халки ва давлатини куриш, замонавий тараққиёт йўлидан боришни таклиф этдилар. Умуман олганда, «Марказий Осиёда жамиятни модернизациялаштиришдаги муҳим босқич – жаҳидлар ҳаракати билан боғлиқ»⁵⁴.

XX асрнинг биринчи ярмидан 90-йилларгача бўлган даврда эса жамият ҳаётида чуқур ўзгаришлар содир бўлди. Бу даврда сиёсий тузум ва истибдод исканжаси раҳна солиб турган бир паллада сара зиёлиларимиз, олимлар, адиблар азалий қадриятларга содиқ қолиб, чинакам жасорат кўрсатдилар. Ўзтиборли жиҳати шундаки, бу зиёлилар жаҳид маърифатпарварларининг давомчилари, шогирдлари, сафдошлари эдилар. Ваҳоланки, бизнинг юртимиз «Қори Ниёзий ва Тошмуҳаммад Саримсоқов, Ҳабиб Абдуллаев ва Саъди Сироҷиддинов, Обид Содиков ва Собир Юнусов, Яҳё Ғуломов ва Бўрибой Аҳмедов, Ойбек ва Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор ва Зулфия, Саид Аҳмад ва Озод Шарафиддинов, Лутфихоним Саримсоқова ва Ҳалима Носирова, Олим Хўжаев, Раззоқ Ҳамроев ва бошқа кўплаб номлари дунёга танилган машҳур илм-фан, адабиёт ва маданият арбобларининг етишиб чиқишига мустаҳкам замин бўлиб хизмат қилди»⁵⁵.

XX аср охирига келиб Ўзбекистоннинг миллий истиқлол даврида янги миллий ва умуминсоний қадриятлар шаклланди. 1991 йилнинг 31 августида

---

⁵⁴ Кодиров А. Анъанавий жамият ва уни модернизациялаштириш стратегияси. Т.: ТДҶОИ, 2006. – Б. 6.

⁵⁵ Каримов И.А. Юксак манавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б. 49-50.

Ўзбекистон Олий Кенгашининг навбатдан ташқари олтинчи сессиясида Олий Кенгашнинг «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида»ги қарори қабул қилиниши билан қарийиб 150 йиллик қарамликдан сўнг энг олий сиёсий қадрият – Истиклол умумхалқ байрами сифатида нишонлана бошланди.

Мустақиллик одимлари истиклолга эришгандан бир неча йил аввал бошланган эди. Бунни қуйидагиларда қўриш мумкин:

1989 йил 21 октябрь – «Давлат тили ҳақида»ги Қонун қабул қилинди, 1990 йил Наврўз байрами, 1991 йил Рамазон ҳайитини ўтказиш тўғрисида Президент Фармони қабул қилиниб, унда «Республика фуқароларига 1991 йилнинг 16 апрели дам олиш куни», деб қабул қилинди.

Мустақиллик даврида Ўзбекистон ўз давлат рамзлари ва ўз Конституциясига эга бўлди. Наврўз, Ҳотира ва қадрлаш куни, Мустақиллик куни, Ўқитувчилар ва мураббийлар куни, Конституция қабул қилинган кун, Рамазон ва Қурбон ҳайити каби миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган байрамлари Ўзбекистон фуқаролари томонидан кенг нишонлана бошланди. Айниқса, мамлакатимиз пойтахти Тошкент, Қорақалпоғистон Республикаси ва барча вилоятлар марказида ўтказилаётган Президент арчаси анъанага айланди. Ҳар бир байрам, анъана, урф-одатлар ўзбек халқига хос мурувват, саховат ва меҳр-оқибатга асосланган қадриятлар асосида ўтказилиб келинди. Ўзбекистон мустақиллиги даврида 34 жилдлик «Ҳотира китоби» чоп этилди. Президентимиз Ислом Каримов

томонидан ҳар бир йилга ўзгача ном берилиши шу юрт фарзандлари ардоқлаб келаётган эзгу кадриятларга асосланган.

Ўзбекистонда умуминсоний кадриятларга ҳурмат азалий миллий ёндашув саналгани учун халқимизга хос бўлган меҳмондўстлик, биродарлик, дўстлик, садоқат, ҳалимлик умуминсоний ҳамжиҳатликнинг асосини ташкил этади. Умуминсоний манфаатларга миллий тикланиш ғоясининг уйғунлашуви истиклолга эришган ватанимиз ташқи ва ички сиёсатининг ўзагини ташкил этиб, миллий ўзликка эғалик, озодлик, ҳурриятни қўлдан бермаслик, уни олий кадрият деб билиш миллий менталитети-мизнинг негизидир⁵⁶.

Мамлакатимиздаги ижтимоий-иқтисодий, маданий-сиёсий юксалиш, миллатлараро толерантлик асосида тинчлик ва хотиржамлик, барқарорликни сақлаб қолиш йўлидаги матонатли кураш, бағрикенглик ва виждон эркинлиги, маънавий меросимизни тиклаш, миллий ва умуминсоний кадриятларни эъзозлаш, таракқиёт сари босқичма-босқич ҳаракат ҳамиша ва ҳар қадамда умуминсоний манфаатлар билан интеграллашув негизида амалга ошириб келинди. Зеро, маънавиятга асосланган тарихи бўлмаган жамият униб-ўсмайди.

IX-XII, XIV-XV асрларда ва XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида яшаган улуғ алломаларимиз фаолияти кадриятлар ривожига муҳим роль ўйнайди. Мустақиллик йилларида миллий кадриятларимиз умуминсоний кадриятлар билан

---

⁵⁶ Шайхова Х. Инсон ва унинг маънавий дунёси. – Т.: Фан, 1993. – Б. 12-13.

мутаносиб бўлиб, демократия ва эркинлик бора-сида халқимизнинг ўз қарашлари бор.

Хуллас, бугунги кунда маънавий мерос сифатида кадриятга айланган юртимиздаги Миллий маданий Уйғониш даврларини чуқур ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Глобаллашув жараёнида четдан кириб келаётган кадриятлар ёшларимиз онгига ўзининг ижобий таъсири билан биргаликда салбий таъсирини ҳам ўтказмокдаки, бу «оммавий маданият»нинг кириб келиши мисолида янада яққолроқ кўзга ташланади.

Глобаллашаётган дунёда миллий ва умуминсоний кадриятларга уйғунлашишни даврнинг ўзи тақозо этмокда.

Юртимизда ёшларни «оммавий маданият» ҳужумидан ҳимоя қилиш учун вақтнинг кадрига етиб, уларни инсонпарварлик, ватанпарварлик, халқпарварлик, толерантлик руҳида тарбиялаш, уларда ўз халқига, ватанига садоқат, бошқа миллатларга нисбатан бағрикенглик ҳис-туйғуларини, кадриятларни шакллантириш олдимизда турган муҳим вазифалардир.

Жамиятнинг маънавий янгиланиши шароитида ахлоқий кадриятлар динамикасида миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлигини шакллантиришда қуйидагиларга эътиборни кучайтириш лозим:

- ҳар бир кишининг ўзлигини англашида миллий кадриятлар муҳим роль ўйнагани боис, ёшларга миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлигини сингдиришда индивидуал ёндашишни йўлга қўйиш;

- миллий кадриятларнинг шаклланиши оиладан бошланишини ҳисобга олиб, оила кадриятлари мавзусида услубий қўлланмалар ишлаб чиқиш;

- боғча, мактаб, ўрта махсус касб-ҳунар коллежлари ва лицейларда кадриятлар асосида оила - маҳалла - боғча - ўқув юрти ҳамкорлигини йўлга қўйиш услуб ва воситаларини яратиш;

- олий ўқув юртларининг маънавият хоналарида ёшларда миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлигини шакллантириш йўллариини ўзида ифода этган бурчаклар ташкил этиш ва тадбирлар ўтказиш;

- маҳаллаларда кадриятларга асосланган тўғарак ва тадбирлар ташкил қилиб, уларга асосан кексаларни жалб қилиш мақсадга мувофиқдир.

3-БОБ. ВАҚТ – ИЖТИМОИЙ-МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТ СИФАТИДА

3.1. Диний қадриятларда вақт ва умр талқини

Аждодларимиз ислом динини миллий руҳимизга яқин бўлгани учун ҳам янада ривожлантира олганлар. Миллий қадриятлардаги дунёвийлик қадриятлари илоҳийлик билан уйғунлашиб кета олган. Тоталитар тузум даврида эса бу тушунчалар кўпроқ оилаларда, кон-қариндошлар таъсири орқали ёшларга сингдирилар эди. Аммо бу тарбия ўқув юртлари билан ҳамкорликда олиб борилмагани учун иккига бўлиниш юз берди. Биринчи гуруҳ оилалар кўпроқ «коммунистик мафкура» таъсирида бўлган. Ватан деганда «жонажон ўлка – Россия»ни тушунган. Иккинчи гуруҳ оилаларда эса диний тушунчалар сақланиб, улар ватанпарварлик ва миллатпарварлик қадриятлари билан уйғунлашган. Аммо иккинчи гуруҳга мансуб оилаларнинг бошлиқлари миллатчиликда айбланиб, кўплари қатағон қилинди. Бу эса қадриятлар занжирининг бирмунча заифлашишига олиб келди.

Ўша даврнинг асоратлари қуйидагиларда намоён бўлмоқда:

- баъзи ёшлар оиладан эмас, балки оиладан ташқаридаги муҳитдан динга тааллуқли маълумотларни олмоқдалар;

- баъзида миллийликка асосланган диний қадриятларга эскилик сарқити сифатида қаралмоқда;

- баъзи ота-она ва буви-боболар маънавий меросимиз қатағонга учраган даврда яшаганлари сабабли миллий қадриятларга бирмунча эътиборсиз-

лик, лоқайдлик кўрсатиб, диний қадриятлардан беҳабардирлар.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шахс маънавиятига миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини сингдиришда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга, деб ўйлаймиз:

- ёшларимиз онгига дунёвий билимлар билан бирга диний билимлар ва ундаги эзгу қадриятларни сингдиришни кенгроқ йўлга қўйиш;

- миллий ва диний қадриятлар асосидаги эзгуликка йўғрилган урф-одат, анъана ва маросимларни мустақиллик даврида шаклланган янги қадриятлар билан бойитиш;

- миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини ҳалоллик, бағрикенглик, миллатпарварлик, ватанпарварлик, ахлоқийлик, илм-фанга ва ватанга фидойилик каби тушунчаларни тарғиб қиладиган асарлар, видеофильмлар, кўрсатув, эшиттириш ва тадбирлар орқали одамларга сингдириш;

- жамиятнинг маънавий янгиланишида Марказий Осиё Уйғониш даври мутафаккирларининг маънавий ва илмий меросидан, жадидчиларимизнинг илм-фанга ва меҳнатга бўлган муносабатидан, аждодларимизнинг сабр-тоқат билан эришган ютуқларидан унумли фойдаланиш;

- оилалар ва ўқув юртлари ҳамкорлигида маҳалаларда миллий ва диний қадриятлар аҳамиятини таҳлил қилиб берадиган тадбирлар ўтказиш;

- ёшларга ҳаётнинг ўзи энг буюк қадрият эканини таълим ва тарбия уйғунлиги асосида англатиб, инсон жисмонан ва маънан соғлом бўлсагина

олдида турган барча мақсадларига эриша олиши тўғрисидаги услубий адабиётлар ва методологик воситаларни ишлаб чиқиш;

- ёшлар онгига миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлигини сингдириш учун маҳалларда аҳолининг салоҳиятини ҳисобга олган ҳолда кадриятлар асосида ўзаро мулоқот, суҳбат-мунозара кечаларини ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Раъд сурасининг 38-оятида “Ҳар бир вақт учун (муносиб) китоб-ҳукм бордир”⁵⁷, - дейилади.

Аллоҳ олимлар олими, дейилади ҳадисларда. Ислом таълимотида Аллоҳ аввало, оламни, унда одамни яратиб, унинг нималарга лаёқатли эканини уларнинг ҳаёт тажрибасидан аниқлаб, аста-секин динларни ярата бошлагани таъкидланади. Бу дунёда бўлаётган ҳар бир ҳодиса-воқеалар тақдири азалда битилганлиги, уни ўзгартириш имкониятини эса Аллоҳ инсоннинг ўзига қўйиб берганлиги, Аллоҳ ўзи яратган мавжудотлар ичида фақатгина инсон ўз ҳаётий тажрибаси давомида унга берган ақлдан фойдалана олсагина ўз мақсадларига эриша бориши айтилади. Ҳақиқатдан ҳам ақлдан воз кечиб, ёвузлик инстинктлари кучайган сари инсон ўзини ҳам, яқинларини ҳам, керак бўлса яшаётган она-Ватанини ҳам ботқоқлик сари етаклайди.

Агарда биз Ҳиндистон ва Хитойда ёки Миср ва Яҳудийларда яратилган динларни таҳлил қиладиган бўлсак, биламизки, бу динларнинг ҳаммаси

---

⁵⁷Қуръони Карим /Таржима ва изохлар муаллифи Алоуддин Мансур/. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б.217.

эзгуликка қаратилган. Қуръони Каримда қайд этилган 25 та пайғамбарлар фаолияти ва улар орқали одамларга кўрсатилган тўғри яшаш йўли инсониятни минг йиллар оша тарбиялаб борган. Ҳар бир дин инсоннинг эркинлиги у ўзи яшаётган жамиятнинг ахлоқий қадриятларига амал қила боришида эканлигини таъкидлайди. Бобурнинг невараси буюк Акбаршоҳ кўп динли юртда тинчлик, хотиржамликни ўрнатиш учун барча дин раҳнамоларини тўплаб, буддизм бўладими, христиан ёки ислом дини бўладими, уларнинг моҳияти эзгулик эканлигини асослаб берган.

Ислом дини таълимот бўйича ҳар бир одам охиратдан кўрқиб, синов дунёсидаги бойликка, мансабга берилмай, ҳалол покиза ризқ билан яшаб ўтиб, жаннатга эришиши мумкин. Бу каби эзгу фикрлар нафақат ислом, христиан, буддизм каби жаҳон динларида, балки иудаизм, конфуцийлик, даосизм каби динларда ҳам учрайди. Қуръони Каримда “Исломга энг яқин дин христиан дини”, дейилган. Буддизм ва конфуцийчиликда эса инсон қайта-қайта дунёга келиб, такомиллашиб бориши таъкидланган. Қуръони Каримнинг “Воқеа” сураси 60-61 оятларида шундай дейилади: “Сизларнинг ўртангиздаги ўлимни ҳам биз белгилаб қўйгандирмиз (яъни сизларга ҳаётни ҳам, ўлимни ҳам биз берурмиз). Ва биз (сизларни вафот топдириб, ўрнингларга) сизларга ўхшаганларни алмаштириб қўйишга ҳамда

сизларнинг ўзларингиз билмайдиган ҳолат-суратга қайта пайдо қилишга ҳам ожиз эмасдирмиз»⁵⁸.

Буддизм, конфуцийлик, даосизм каби динларда агар одам бу дунёда канчалик кўп гуноҳ қилса, кейинги ҳаётида ёмонроқ ҳайвонлардан бири бўлиб туғилиши, унинг руҳи ҳайвоний бўлиши, чунки у ўз руҳини шу дунёда ҳайвоний қилиб тарбиялаши, шунинг учун ҳам ҳайвон бўлиб туғилиши айтилади. Бу динларга эътикод қилувчиларни кейинги ҳаётларида қийналмасликлари учун ёмонлик қилмасликка, эзгуликка чақирилади.

Қуръони Каримда Аллоҳ “Биз руҳларни тўплаб, уларнинг ваъдасини олдик. Улар ҳаётга келганларидан кейин уни бажармадилар. Чакалоқлар мусулмон бўлиб туғиладилар, аммо ота-оналари уларни нотўғри йўлларга бошлайди”, дейилади.

Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, инсон миясида ҳамма билимлар бор. У ахборотни осмондан эмас, ўз миясидан олади. Фақат буни азиз авлиёларимиз Баҳовуддин Нақшбандий, Аҳмад Яссавий ва Нажмиддин Кубро кабилардек покликка, ҳалолликка, сермулоҳазаликка, одамлар билан муносабатда ширин муомалага, асосийси хотиржамликка эришиш орқалигина олиши мумкин.

Диний қадриятларда замон ва маконга алоҳида эътибор қаратилган. «Авесто»да борлиқ яхлит ва бутун, одамнинг руҳий олами табиат билан уйғун эканлиги сув ва ўсимликлар дунёсига ҳурмат ва катта эътибор беришда кузатилади.

---

⁵⁸Қуръони Карим /Таржима ва изохлар муаллифи Алоуддин Мансур/. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б.523.

Жаҳон маънавияти сарчашмаси бўлган зардуштийлик ва конфуцийчилик таълимотлари ўз ихлосмандларига жасорат ва мардоналик, эртанги кунга умид боғлаш, некбинлик, эзгуликка мойиллик ва шунга ҳамиша шай туриш каби қадриятларни шакллантиради, келажаги буюк инсонларнинг камол топишига хизмат қилади ҳамда ўзида дунёвийлик ва илоҳийликни уйғунлаштиради.

Биз динлар ўртасидаги алоқадорлик ва ўхшашликни, улардаги эзгу ғояларнинг давомийлигини нафақат юқоридаги динларда, балки христиан ва ислом динларида ҳам кўришимиз мумкин. Бу эса мазкур динларнинг дунёвийлик билан узвий боғлиқлигини билдиради.

Зардушт ва Конфуций яратган таълимотлар бир неча минг йиллик давр давомида инсонларнинг орзу-умидларини, ғоятда олижаноб ижобий хистуйғуларини бедор этиб, бепоён ҳудудларда порлок илоҳий маънавият машъали бўлиб, инсонлар қалбини эзгулик нури билан ёритиб турди. Мутафаккирлар ўз фаолиятлари давомида дунё халқлари олдига янги, олижаноб ғоялар билан чикқанлари, келажакни башорат қила олганлари, ўзлари тарғиб қилган эзгу қадриятларга одамларни ишонтира олганлари, демак, илоҳийлик ва дунёвийликни уйғунлаштира олганликлари учун ҳам буюк инсонлардир.

Хуллас, зардуштийлик, буддавийлик ва конфуцийликда давлатга, оилага ҳурмат жамиятнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида етакчилик ролини ўйнаши таъкидланади. «Авесто»даги эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал ғояси конфуцийчиликда ахлоқий

меъёрларни саклай билиш ва табиат тартибига амал қилиш кабилар дунёвийликка сингдириб юборилган илоҳий маънавий қадриятлардир. Энг муҳими шундаки, мазкур таълимотларда илоҳийлик билан дунёвийлик, ахлоқ билан трансцендент уйғун қаралади, улар инсоннинг маънавиятини юксалтириш омиллари сифатида улуғланади.

Жамиятнинг маънавий ҳаёти мураккаб, ранг-баранг омиллар таъсирида шаклланади ва бу жараён ҳеч қачон тўхтаган эмас. Тараққиётнинг динамик хусусияти аслида маънавий ҳаётнинг мураккаб ва ранг-баранг ўзгаришлар таъсири орқали акс этади. Шунинг учун жамият маънавий ҳаётини маълум бир меъёрларга, ўлчов ва кўрсаткичларга солиш ҳар доим қийинчиликлар уйғотиб келган. Айниқса, диний қадриятларнинг жамият маънавий ҳаётига таъсирини аниқлаш осон эмас.

Бизнинг мақсадимиз маънавий ҳаётнинг кўрсаткичлари ва меъёрларини излаш эмас, балки диний таълимотларда инсонга берилган умр, тухфа этилган вақтга муносабат қандай бўлиши кераклиги тўғрисида айтилган диний қадриятларнинг жамият ҳаётига таъсирини очиб беришдир.

Мустақиллик диний қадриятларни қайта тиклаш, улардан жамиятни маънавий янгилаш жараёнида фойдаланиш имконини берди. Айниқса, исломий қадриятлардан кенг фойдаланиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Исломий қадриятларни англаш ва қайта тиклашда Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг «Ал-Жомий ас-саҳиҳ», Абу Исо Термизийнинг «Саҳиҳи Термизий», «Шамоиلى Муҳаммадия», Абу Лайс ас-Самарқандий-

нинг «Бўстон ул-орифин», Абулкосим Фирдавсийнинг «Шохнома», Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Алининг «Баҳоуддин Балогардон», Абу Ҳомид Ғаззолийнинг «Қалблар кашфиёти», «Тафаккур», Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя», Амир Темурнинг «Темур тузуклари», Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузӣ», Яссавийнинг «Ҳикматлар», Муҳаммад ибн Абубакрнинг «Ҳадиси Усфурий», Сайфуз-Зафар Навбахорийнинг «Дурр ул-мажолис», Муҳаммад Закариёнинг «Ҷазоилулаъмол», Хўжаназар Хувайдонинг «Роҳати дил», Кайковуснинг «Қобуснома», Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома», Низомулмулкнинг «Сиёсатнома», Ризоиддин ибн Фаҳруддиннинг «Насийхат» каби асарларининг ўрни бекиёсдир. Шунингдек, мустиқлик йилларида улуғ аجدодларимиз ҳақида Нажмиддин Комиловнинг «Қубро», Ҳамидхон Исломиининг «Ипор ҳид ила туғилган ориф», Садриддин Салим Бухорийнинг «Табаррук зиёратгоҳлар», «Ҳазрат мавлоно Ориф Деҳгаронӣ», Насафийнинг «Ҳазрат Баҳоуддин Накшбанд», Б.Валихўжаевнинг «Ҳожа Аҳрор тарихи» каби асарларининг чоп этилиши юртдошларимизнинг диний қадриятлар асосида ўзлигини англашида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Маълумки, ҳадис Муҳаммад алайҳиссаломнинг насихатлари, кўрсатмалари, ҳаёти ва фаолияти қабиларни ўз ичига олади. Юртимиздан энг машҳур ва йирик муҳаддис олимлар Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Абу Исо Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абу ар-Раҳмон ад-Доримий ас-Самарқандӣ, Абу Исо Муҳаммад ибн

Савра ибн Мусо ибн аз-Зарир ат-Термизий ал-Буғий кабилар етишиб чикди.

Имом ат-Термизийнинг «Китоб ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ», «Китоб илал», «Китоб ат-Тарих», «Китоб аш-Шамоилу ан-Набавия», «Китоб аз-Зухд», «Китоб ал-Асмо ва Куня» асарлари машхур. Ўзбек тилига таржима қилинган «Шамоили Муҳаммадийя» ва «Саҳиҳи Термизий» китобларида шахс маънавиятида бугунги кунда ҳам ўз кадр-киммати ва аҳамиятига эга бўлган Муҳаммад (а.с.в.)нинг фаолиятлари ва кўрсатмалари ибрат қилиб кўрсатилган. «Икки хил неъмат борки, кишилар унинг кадрига етмайдилар, бу тани соғлик ва бўш вақтдир»⁵⁹. «Кишининг исломга яхши эътиқод қилганининг белгиси унга тегишли бўлмаган ишларга аралашмаслигидур» ва «Одамларнинг яхшиси кимки узок умр кўрсаю эзгу ишларни қилса, ўшадир»⁶⁰, «Аллоҳ кўлидаги жоним ҳақи, то иймон келтирмагунча жаннатга кирмайсизлар, то бир-бирларингизни яхши кўрмагунча иймонли бўлмайсизлар. Дўстликни мустаҳкамлайдиган нарсани сизларга айтайми? Саломни ўз ораларингизда кенг ёйинглар»⁶¹ каби ҳадислар ёшларимизни ҳасадгўйлик, кўролмаслик хислатларидан йироқ тутиб, умр кадрига етиб, диёнатли ва инсофли қилиб тарбиялашга ёрдам беради.

Жамиятнинг маънавий янгиланиши шароитда динга бўлган ижтимоий муносабатнинг тадрижий

---

⁵⁹ Абу Исо Термизий. Саҳиҳи Термизий. – Т.: Ф.Фулом, 1993. – Б.68.

⁶⁰ Ўша асар. – Б.69.

⁶¹ Ўша асар. – Б.72.

Ўзгариши натижасида шаклланувчи маънавий эҳтиёж ҳам муҳим тадқиқот манбаи ҳисобланади. Инсон яшар экан, қадриятлар қандай ҳолатда бўлмасин, диний ёки дунёвий, эски ёки янги, оддий ёки мураккаб, доимий ва ўткинчи, тасодифий ёки зарурий, имкониятда ёки воқеликда, табиий ёки сунъий, шахсий ёки умумий, вақтда, яъни ҳозирда ёки келажакда намоён бўлаверади.

Ҳадисларда инсон фақат жонсиз нарсаларга эмас, балки бир-бирига ҳам каттиқ меҳр қўймаслигининг таъкидланиши одамларнинг бугунги дўсти эртага юз ўгирса, изтироб чекмаслиги, бугунги душмани эртага дўст бўлса, унинг олдида қилган душманлигидан уялиб қолмаслиги учун айтилган. Фақат абадий Аллоҳнинг ўғитларига амал қилиб, унга меҳр қўйиш фақат эзгуликка олиб бориши таъкидланган.

Маълумки, маънавият асрлар давомида турли халқлар ва мамлакатлар кишиларини қон-қардош қилди, уларнинг турмуш тарзи, орзу-ниятларини ўзаро ҳурмат асосида яқинлаштирди. Диний қадриятлар ҳам дунёвий қадриятлардан узилмаган ҳолда маънавиятнинг ўзаги сифатида турли миллатларга мансуб миллион-миллион кишилар тақдири билан боғлиқ ҳолда шаклланиб, ривожланди.

Исломда илм, энг аввало, иймон, эътиқоддир. Иймон билан илм эгизак. Ҳар қандай илмли одам ўз илмига амал қилиши, илмидан келиб чиқиб, кишиларга тўғри йўлни кўрсатиши, маслаҳат бермоғи лозим. Ислом динининг асоси муқаддас Қуръони карим, ҳадис ва ислом таълимотларида шахс маънавиятини юксалтириш муҳим ўрин тутди. Ўрта

асрлар Шарқ фалсафасида илм-маърифатга асосий кадрият сифатида қаралган, комил инсон даражасига етиш учун аввало илмли бўлиш кераклиги уктирилган. Қуръони каримнинг «Зуммар» сураси 9-оятида «Биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурми?!»⁶², «Мужодада» сураси 11-оятида «Аллоҳ сизлардан иймон келтирган ва илм ато этилган зотларни (баланд) даража-мартабаларга кўтарур»⁶³, дейилса, «Ол-и Имрон» сураси 18-оятида Аллоҳ ўзининг ягоналигига фаришталар каторида илм аҳллари гувоҳ қилган⁶⁴, дейилади. Исломда ўзини билиб бориш орқали Аллоҳни таниш асосий илм йўли ҳисобланган. Абу Ҳомид Ғаззолий “Бандани Аллоҳга яқинлаштирувчи нарса илм ва маърифат. Банда маърифати миқдорида Аллоҳга яқинлашади, жаҳолати миқдорида ундан узоқлашади”⁶⁵, деган фикрлари бежизга эмас. Имом Мотрудийнинг “Тўғри йўлни очқуси илмдур”⁶⁶, деган сўзлари бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эгалиги кундай равшан.

Шунингдек, ислом таълимотида бир нарсага эришиш учун ўша жараён қиёсий ўрганилиб, кейин ҳукм чиқариш кераклигига алоҳида эътибор қаратилади. «Менинг бандаларимга - сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни нажотга элтгувчи рост

---

⁶² Қуръони карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б. 428.

⁶³ Ўша асар. – Б. 533.

⁶⁴ Қуръони карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б.46.

⁶⁵ Абу Ҳомид Ғаззолий. Тавба китоби. –Т.: Мовароуннахр, 2008. – Б. 45.

⁶⁶ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. –Т.: “Шарқ”, 2004. – Б.48.

сўзга) эргашадиган зотларга хушхабар беринг! Ана ўшалар Аллоҳ хидоят қилган зотлардир. Ва ана ўшаларгина ақл эгаларидир» («Зумар» сураси, 18-оят)⁶⁷.

Буюк донишманд Форобий бу дунёни тушуниш Аллоҳ яратганларни танишдан бошланишини уқтиради. Насафий «Зубдат ул-хакойик» асарида Аллоҳни ва ўзликни танишнинг асосий йўли илм эканлигини таъкидлайди.

Қуръони каримда сўзлашганда очик юзли бўлиш, қўполлик қилмаслик, хушмуомала бўлиш одоблари ҳаётда тинчлик ва бахт-саодатга эришишда ёруғ йўл сифатида талкин этилади: «(Эй Мухаммад), Аллоҳ томонидан бўлган бир марҳамат сабабли уларга (саҳобаларингизга) юмшоқ сўзли бўлдингиз. Агар қўпол, каттиқдил бўлганингизда эди, албатта атрофингиздан тарқалиб кетган бўлар эдилар»⁶⁸, («Ол-и Имрон» сураси, 159-оят). Бобомиз Амир Темур ҳам бу ҳақда «Ҳеч кимга ғазаб билан каттиқ муомала қилмадим ва ҳеч бир ишда танглик қилмадим, токи тангри таолонинг ғазабига дучор бўлмайин ва ишимни бузиб, ҳолимни танг айламайин деб»⁶⁹, - дейди.

Ҳақиқатдан ҳам сўзлашиш маданияти ҳар бир инсон учун энг зарур бўлган, унга бахт-саодат, жамиятга эса раванқ келтирадиган муҳим фазилат-

---

⁶⁷ Қуръони карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон. 1992. – Б. 428-429.

⁶⁸ Қуръони карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б. 61.

⁶⁹ Амир Темур ўғитлари. –Т.: Наврўз, 1992. – Б. 16.

дир. Зеро, давлат аҳамиятига эга бўлган дипломатик алоқаларнинг амалга ошиши ҳам элчиларимизнинг ана шу сўзлашиш маданиятини не чоғлик ўзлаштириб олганликларига боғлиқдир.

Ислом таълимотида илгари сурилган муҳим ғоялардан бири поклик ва тозалikka риоя қилишдир. Ўз моҳият эътибори билан ислом поклик динидир. Тоза жойга ифлос нарсаларни қўйса, ярашмайди. Шунинг учун ўша жой тозаланиб, тартибга келтирилиб, ундан кейин қўйиладиган нарсалар ҳам тозаланиб, тартиб билан чиройли қилиб терилади. Идиш-товоклар ювилиб, тозаланади, кейин чиройли қилиб жойлаштирилади. Қора қозонни оловда тоблаб, қора қурумлари туширилади.

Мусулмончиликда намоз ўқишдан аввал тозаланиш учун беш вақт таҳорат ушатилади, йилида бир ой рўза тутиш орқали бутун тана тозаланади. Агар тафаккуримизни ишга соладиган бўлсак, бу жаннат ва дўзах белгиларидек гўё. Пайғамбаримиз Муҳаммад салаллоху алайҳи вассалам ҳадисларида “Ҳар бир инсон покланиш учун дўзахга бир ташлаб олинади”, - деб таъкидлайдилар. Демак, жаннат тоза, пок ва гўзал бўлгани учун унга пок ва гўзал одамлар ярашади. Яна бир ҳадисда бу яна бир бор ўз тасдиғини топади. Пайғамбаримиз ҳузурларига бир кампир келиб, илтимос қилибди: “Эй Аллоҳнинг расули. Дуо қилинг, мен жаннатга тушай”, деб. Расули Акрам “Кампирлар жаннатга тушмайди”, дебдилар. Кампир хафа бўлиб, йиғлаб кетибди. Яна бир куни қайтиб келиб, илтижо қилибди: “Эй Аллоҳнинг расули. Дуо қилинг, мен жаннатга тушай”, дебди. Пайғамбаримиз яна “Кам-

пирлар жаннатга тушмайди”, дебдилар. Кампир яна хафа бўлиб, йиғлаб кетибди. Учинчи марта келиб, астойдил сўраган экан, унга тушунтирибдилар: “Сен хафа бўлма, ҳақиқатдан ҳам кампирлар жаннатга тушмайди. Жаннатга гўзал қизлар ва йигитлар ярашади. Сен жаннатга 17 яшар қиз бўлиб тушасан”, дебдилар. Кампир хурсанд бўлиб кетибди.

Исломда овқатланишга катта эътибор қаратилиб, чорва моллари кўй, эчки, туя, от ва паррандалар ҳалол лукма сифатида қайд этилган. Қон, ўлакса, чўчка гўшти ейиш эса ҳаром дейилиб, бугунги кунда буларнинг инсон саломатлиги учун зарари тиббиёт томонидан тасдиқланди.

Ислом амалларида вақтга алоҳида эътибор берилган. Белгиланган пайтларда беш вақт намоз ўқиш инсонни нафақат жисмонан бақувватлигини таъминлайди, балки маънан, руҳий жиҳатдан фикрлашини ҳам тартибга солади. Йилида бир марта Рамазон ойида рўза тутиш инсон саломатлиги учун муҳим эканлиги мутахассислар, шифокорлар томонидан эътироф этилмоқда. Ҳаж сафари дунёни, одамларни кўришга, фикрлашга, тавба қилишга, гуноҳлардан покланишга хизмат қилади. Закот одамларни бир-бирига яқинлаштиради, уларни ижтимоий муносабатларда бир-бирига меҳр-муруват кўрсатишга ундайди. Хуллас, ислом ва унинг асосий таълимоти мужассамлашган Қуръони карим инсонни ақлий, ахлоқий, жисмоний жиҳатдан камолотга етишишида, бир сўз билан айтганда, комил инсон тарбиясида муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Демак, ислом дини ўз моҳиятига кўра поклик, меҳр-оқибат, ўзаро ҳурмат каби эзгу туйғулар орқали мустақиллик мафкурасининг ғояларини юртошларимиз калби ва онгига сингдиради. Умуминсонийликка асосланган муқаддас динимизда соғлом ва мўътадил муносабатни шакллантириш ёт ғоялар кириб келишининг олдини олиш учун катта аҳамиятга эгадир.

Қуръони Каримда айтилишича, Совмуд алаҳиссалом кавмига Аллоҳ туяни сўйишни ман қилди. Бу кўрсатмага икки киши бўйсунмади ва туяни сўйди. Ҳамма жазоланди. Нега? Ахир туяни икки киши сўйди-ку. Қолганларда нима гуноҳ? Тафаккур қилишни одамларга қўйиб берди. Икки киши ман қилинган туяни сўйган бўлса, қолганлар томоша қилди. Шунинг учун ҳамма жазога тортилди. Бу оятларни ҳозирги замон билан қиёслайдиган бўлсак, таълим-тарбияни оладиган бўлсак ҳам қуйидагиларнинг гувоҳи бўламиз:

1. Ота-она таълим тарбияни мактабнинг иши дейди.

2. Мактаб барибир боланинг тарбиясизлигига ота-она айбдор, дейди.

3. Маҳалла ҳар иккаласини чақириб, даkki беради.

4. Ва ҳоказо.

Демак, ҳамма бир-бирига айбни тўнкаб, томошабин бўлиб қоладиган бўлса, миллатимиз келажаги хавф остида қолади. Бефарқлик ва лоқайдлик учун ҳамма жазоланади. Ваҳоланки, ҳамма бир ёқадан бош чиқариб, миллатни, унинг келажагини асрашга масъулдир.

Қуръони каримда вақт кадрининг юксаклиги, у Аллоҳнинг буюк неъматини экани ҳамда Аллоҳнинг инсонга фазлу карами кенглиги қуйидаги оятларда баён қилинади:

“У доимо айланиб турувчи қуёш ва ойни ҳам сизлар учун бўйинсундирди. Яна у зот кеча ва кундузни сизлар учун бўйинсундирди. Шунингдек, сизларга барча сўраган нарсаларингиздан ато этди. Агар сизлар Аллоҳнинг неъматларини санасангизлар саноғига ета олмайсизлар”. (Иброҳим сураси, 33-34 оятлар).

“Сенга Қуръонни бадбахт бўлишинг учун нозил қилганимиз йўқ. Магар кўрккан кимсаларга эслатма бўлиши учун”. (Тоҳо сураси 2-3 оят).

“У эслатма – ибрат олмоқчи бўлган ёки шукр қилмоқчи бўлган кишилар учун кеча ва кундузни (бир-бирининг) ўрнини босувчи қилиб қўйган зотдир”. (Фурқон сураси, 62-оят).

“Туннинг қоплаб келаётган пайти билан қасам. Наҳорнинг тажалли пайти билан қасам”. (Вал-лайл сураси, 1-2 оят).

Тонгга қасам. Ва ўн кеча билан қасам. Жуфту тоқ билан қасам. Ва юрилган тун билан қасам. Мана шуларда ақл эгаси учун (қаноатлантирувчи) қасам бордир?! (Вал-фажр сураси, 1-2 оят).

Чошгоҳ билан қасам. Сукунатга чўмган тун билан қасам. Роббинг сени тарқ қилмади ва ғазаб ҳам қилмади. Ва, албатта, охират сен учун бу дунёдан яхшидир. (Ваз-зука сураси, 1-2 оят).

1. Аср вақтига қасамки, инсон зиён-бахтсизликдадир. 2. Магар иймон келтирганлар ва солиҳ амаллар қилганлар, бир-бирларини ҳаққа чақирган-

лар ва бир-бирларини сабрга чақирганлар мустаснодир. (Вал-аср сураси, 1-2 оят).

54. Аллоҳ сизни заифликда яратган, сўнгра заифликдан кейин қувватли қилган, сўнгра қувватдан кейин яна заифлик ва қарилик ориз қилган зотдир. У хоҳлаганини яратур. У ўта илмли ва ўта қудратлидир. 55. Қиёмат коим бўладиган кун жиноятчилар бир соатдан бошқа турмаганлари ҳақида қасам ичурлар. Улар ана шундай ўғрилар эдилар. 56. Илм ва иймон берилганлар: «Батаҳқиқ, Аллоҳнинг китоби бўйича қайта тирилиш кунигача турдингиз. Бас, бугун қайта тирилиш кунидир. Лекин сизлар билмас эдингиз», дерлар. (Рум сураси, 54-55-56-оят).

Ҳар кимнинг юзланадиган тарафи бор. У ўшанга боқади. Яхшиликларга шошилинг. Қаерда бўлсангиз ҳам, Аллоҳ сизларни жамлайди. Албатта, Аллоҳ ҳар бир нарсага қодирдир. (Бақара сураси, 148-оят).

Ҳаж маълум ойлардир. Кимки уларда ўзига ҳажни фарз қилса, ҳажда шахвоний нарсалар, фиск ва жанжал йўқдир. Нима яхшилик қилсангиз, Аллоҳ уни билади. Озуқа олинг, энг яхши озуқа тақводир. Менга тақво қилинг, эй ақл эгалари! (Бақара сураси, 197-оят).

У зот кимни хоҳласа, ўшанга ҳикматни беради. Кимга ҳикмат берилса, унга кўп яхшилик берилган бўлади. Фақат ақл эгаларигина эсларлар. (Ван-нозит сураси, 46-оят).

54. Илм берилганлар у(Қуръон) Роббингдан келган ҳақ эканини билишлари, унга иймон келтиришлари ва қалблари унга боғланиб, таскин топи-

ши учундир. Албатта, Аллоҳ иймон келтирганларни тўғри йўлга ҳидоят қилгувчидир. 61. Чунки Аллоҳ, албатта, кечани кундузга киритур ва кундузни кечага киритур. Албатта, Аллоҳ ўта эшитгувчи ва ўта кўргувчи зотдир. 66. Сизларни тирилтирган, кейин ўлдирадиган, сўнгра (кайта) тирилтирадиган ҳам Унинг Ўзидир. Албатта, инсон ўта ношукрдир. 69. Аллоҳ қиёмат куни сиз ихтилоф қилган нарса бўйича орангизда ҳукм қиладир», деб айт. 73. Эй одамлар! Бир масал айтилмиш, бас, унга кулоқ солинг! Албатта, сизлар Аллоҳни қўйиб, топинаётган нарсаларингиз, агар барчалари бирлашсалар ҳам, битта пашша ярата олмаслар. Ва агар пашша улардан бирон нарсани тортиб олса, ундан ўшани қутқариб ололмаслар. Талаб қилувчи ҳам, талаб қилинган ҳам ожиз бўлди. (Ҳаж сураси 54-61-66-69-73- оятлар)

9. Эй иймон келтирганлар. Молларингиз ва болаларингиз сизни Аллоҳнинг зикридан чалғитмасин. Ким шундай қилса, бас, ана ўшалар ютқазувчилардир. 10. Ва бирингизга ўлим келиб: «Эй Роббим, агар менинг ўлимимни яқин муддатга орқага сурсанг, бас, садақа қилиб солихлардан бўлсам», демасдан аввал Биз сизларга ризқ қилиб берган нарсалардан нафақа қилинг. 11. Аллоҳ ажали келган жонни ҳеч-ҳеч орқага сурмас. Зеро, Аллоҳ нима қилаётганингиздан хабардордир. (Мунофиқун сураси, 9-10-11 оят).

36. Куфр келтирганларга жаҳаннам оташи бордир. Уларга на ўлишлари учун ҳукм қилинмас ва на улардан у (жаҳаннам)нинг азобидан енгиллатилмас. Ҳар бир кофирни шундоқ жазолармиз. 37. Улар

у ерда: «Эй Роббимиз! Бизларни чикар! Қилиб юрган амалларимиздан бошқа, солих амаллар килурмиз!» деб доду фарёд солурлар. «Сизларга эслайдиган одам эслагудек умр бермаган эдикми?! Сизларга огоҳлантиргувчи келмаган эдими?! Бас, энди, тотийверинглар! Золимларга ҳеч бир ёрдамчи йўқдир» (дейилур). (Фотир сураси, 36-37 оят).

48. Ва Биз сенга китобни ҳақ ила, ўзидан олдинги китобни тасдиқловчи ва унинг устидан назорат этгувчи қилиб нозил килдик. Бас, улар орасида Аллоҳ нозил этган нарса ила ҳукм юрит. Ўзингга келган ҳақни қўйиб, уларнинг хоҳишларига эргашма. Сизлардан ҳар бирингизга алоҳида шариат ва йўл қилиб қўйдик. Агар Аллоҳ хоҳласа, ҳаммангизни бир уммат қилиб қўяр эди. Аммо У сизларни Ўзи ато этган нарсада синамоқ истайдир. Яхшиликка шошилингиз. Ҳаммангизнинг қайтар жойингиз Аллоҳ ҳузурида. Бас, ўшанда ихтилоф қилган нарсаларингиз ҳақида хабар берадир. (Моида сураси, 48-оят).

Инсоннинг маънавий-руҳий янгиланиши тўғрисида тинмай изланган ва бетакрор фикрларни билдирган рус файласуфи И.Ильин ёзади: «Яшаш – танлаш ва интилиш демакдир; ким танласа ва интилса, у ўзи ишонадиган маълум бир кадриятга хизмат қилади»⁷⁰. Аммо танлаш ва ижтимоий йўналтирилган кадриятлар ичида худога ишонишдек олий кадрият бор. Ишонч, эътиқод инсон ҳаётининг илк кучидир. Файласуф, инсон бирор нарсага ишон-

---

⁷⁰ Ильин И. Религиозный смысл философии. –М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. –С. 91.

май, уни ҳаётий қадрият сифатида эъзозламай, яшай олмайди, деб ҳисоблайди. «Инсонга, - деб ёзади у, - ўз эътиқодини кадрлаш, асраш, мустаҳкамлаш, тозалаш ва чуқурлаштириш имкони берилган, у эътиқодини ярата туриб, унинг асосида борлиқни англаш характерни, догма ва ишонч символи орқали шакллантириш имконига эга, ушбу асосда черков ва худога чўқиниш, унинг ҳаёти ва ўлимини чулғаб олган борлиқни яратиш инсон қисматиدير»⁷¹. Инсон Худога, динга, диний догматикага мутаассиблиги учун эмас, балки уларда Худони англаш, медитациялар орқали Уни туйиш, У ҳақда ўйлаш, Унинг қонунлари ва талабларини реал ҳаётга татбиқ этиш учун интилади. «Бундан инсоннинг ўзидаги илоҳий куч кўпаяди, у ўзининг руҳини тозалайди, ҳулқ-атворини, ҳатти-ҳаракатларини бойитади»⁷². Демак, Худога, динга, диний догматикага ишониш, эътиқод маънавий-руҳий янгилинишга, ахлоқий ҳатти-ҳаракатларни, фазилатларни ўзгартиришга олиб келади.

Илоҳий қадриятлар, энг аввало, Худони, Илоҳни танишга қаратилгандир. Шунинг учун христианлик ҳам, ислом ҳам Худо жамолига етиш, уни таниш одам, художўй олдидаги бурч, деб таъкидлайди. Тасаввуфшунос Н.Комилов ёзади: «Машхур сўфий Ҳасан Басрий айтган экан: «Кимки ўз Раббини таниса, уни севади, кимки дунёни таниса, қандай воз кечади. Яъни Аллоҳни танишимиз

---

⁷¹ Ильин И. Религиозный смысл философии. –М.: ООО Изд-во АСТ, 2003.–С.91-92.

⁷² Ильин И. Религиозный смысл философии. –М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. – Б. 98.

кучайган сари унга нисбатан муҳаббатимиз ошаваради, лекин дунёнинг моҳиятига чуқурроқ кириб борганимиз сари (унинг бебақолигини англаб) унга нафратимиз ортиб боради»⁷³. Бундан чикадиган хулоса шуки, Аллоҳга бўлган ишқ-муҳаббат одамни улуғлайди, уни покликка, улуғликка, мусавффоликка етаклайди, ердаги ҳаёт, турмуш, ижтимоий борлик деб аталган тузум ташвишлари, азоб, изтироб ва ташвишларга тўлаки, улар тагига ҳеч ким етолмаган. Мазкур изтироб ва ташвишларнинг чексизлиги, охир-оқибати йўқлиги, дил ва руҳни мудом безовта этиб, ташвишларга ботириши кишини ҳаётдан бездиради. Ҳаётдан норози киши ижтимоий борликдан кўнгли қолади, у эзгулик, адолат, барқарорлик тантанасига чин дилдан ишонмайди. Диний, илоҳий қадриятларда, догма бўлса-да, ҳаётий изланишларга жавоб бор – ҳаёт маъноси, инсон излаган муҳаббат, садокат, эзгулик ҳудода, илоҳийдадир.

Одам, инсон мавжуд экан, илоҳий қадриятларга бўлган маънавий-руҳий эҳтиёжлар, ўзини комил қилишга интилиш сақланиб қолади. Одамнинг худони, илоҳий қадриятларни, диний догматикани тан олгани унинг худо тасвирида ва худога, унинг образи тарзида яратилганидадир. Ҳар ҳолда диний-фалсафий изланишларнинг хулосаси шундай.

Метафизик қадриятлар олам, одам, мангулик, муқаддас ҳақидаги шунчаки мулоҳазалар эмас, улар инсоннинг гносеологик изланишларига бориб тақалувчи, унинг ҳаётдан маъно-мазмун, моҳият

---

⁷³ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи қисм. –Т.: Ёзувчи, 1996. – Б.52.

излашга ундовчи онгли фаолиятининг ифодаларидир. Трансцендентал ғоялар борлиқдан, ҳаётдан мутлақ воз кечиш эмас, инсон онгида, тасаввурида, ҳатто тажрибадан ташқарига чиққанида ҳам у реал борлиқ шакллантирган тасаввурлар, қадриятлар орқали мулоҳаза юритишга мажбурдир. Демак, метафизик қадриятлар субстанционал негизига кўра, реал воқеликка, инсоннинг ижтимоий-тарихий тажрибасига таянади, улар фақат иррационал мулоҳазаларида шахсий ҳаётӣ тажрибадан ўзишга ҳаракат қилади, холос. Аммо ундан ҳам мутлақ озод бўлолмайди. Трансцендентал қадриятлар тизимидаги Мангулик, Муқаддас, Рух ҳақидаги тасаввур, тушунча ва символлар – метафизик қадриятлардир. Булар илоҳӣ қадриятлардаги догматикадан фарқ қилади. Агар догматик қадриятлар сўзсиз, мулоҳазасиз қабул қилинса ва уларга қатъӣ амал қилинса, метафизик қадриятлар эркин фикрлашга имкон беради. Агар догматик қадриятлар асрлар давомида ўзгармай, диннинг асосӣ принциплари, устунлари бўлиб келган бўлса, метафизик қадриятлар давр талаблари, маънавий-руҳӣ ўзгаришлар ва эҳтиёжлар таъсирида трансформацияга учраб туради, янги шакл, йўналиш ва мавзулар билан бойиб келади. Айниқса, илмӣ-фалсафӣ ва маърифӣ қарашлар метафизик қадриятларга жиддий таъсир кўрсатади.

«Трансцендентга умрбоқӣ эзгулик, эзгу анъаналарга, эзгуликка интилиш ва эзгу ахлоқни, ҳатти-ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш хосдир. Эзгуликни, ахлоқни азалий деб эълон қилиши трансцендентнинг ўзини ҳам азалий тимсолга айлантиради. Чунки азалий нарсасига азалий сифатга, ҳислатга ва истаклар-

га эга бўлади. Шу тариқа трансцендент ҳам, эзгулик ва ахлоқ ҳам умрбоқий идеалга айланади»⁷⁴. Мазкур хислатлар турли метафизик мушоҳадаларга ундайди ва охир-натижада умрбоқийликни, азалийни, мукаддасни метафизик кадриятларга айлантиради.

Ақлдан, тажрибадан, борликдан ташкаридаги тушунчалар мавжудлиги ҳақидаги ғояни Платон илгари сурган. Унинг талкинига кўра, тушунча, ғоя, «нафақат гносеологик ёки логик образлар, энг аввало, улар борлиғига, онтологик моҳиятига эга»⁷⁵. Мазкур ёндашувни Аристотель ўзининг «Метафизика» асарида тўлдирди. Бу ўринда биз, метафизиканинг фан, илмий билиш методи сифатида эмас, балки трансцендентал кадриятларни ифодаловчи Мангулик, Мукаддаслик, Рух ҳақидаги категорияларни ўз ичига олган, улар ҳақида мушоҳадалар юритадиган тушунча сифатида ишлатамиз.

«Мангулик» ҳаёт фалсафасидаги энг муҳим, азалдан турли баҳс, тортишувлар уйғотиб келаётган тушунчадир. Ҳаётнинг моҳияти, инсоннинг тириклиги, онг ва тасаввурларнинг шаклланиши, генезиси, ўлим ва вужуднинг бошқа кўринишга ўтиши каби мавзулар кишини мангулик, умрбоқийлик ҳақида ўйлашга ундайди. Диний-фалсафий қарашлар инсонни рух, жон орқали мангу яшашини илгари суради. Жон, рухнинг ўлмаслиги тўғрисидаги ибтидоий тушунчалар ҳали фалсафани тарк этмаган. Бу аслида инсонга мангу яшашга бўлган

---

⁷⁴ Агзамходжаева С. Ижтимоий идеал ва маънавий ҳаёт. –Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007. – Б.130-131.

⁷⁵ Қаранг: Асмус В. Метафизика Аристотеля//Аристотель. Сочинения в четырёх томах. Т.1. – М.: Мысль, 1976. – С. 5-6.

интилиш, хар ҳолда мангулик ҳакида ўйлаш, фикрлаш сўнмаганидан далолат беради. Шу тариқа мангулик инсон ўйлаб, излаб, эъзозлаб келаётган тушунча – кадриятга айланган.

Одам ўлимни фожиа сифатида қабул қилади. Баъзи фалсафий ва диний таълимотларда ўлим вужуднинг бошқа шаклга ўтиши сифатида талкин қилинса-да, ўлим кишини ҳамон ғамга, ўйга солади, у ўлимни енга олмаслигини билади, лекин умрини чўзиш мақсадидан кечмайди. Руҳнинг мангулиги ҳақидаги ғоя ана шу мақсаднинг ифодаси, метафизик мушоҳадасидир.

Кенг маънодаги ҳаёт, борлик мангудир. Шахснинг ҳаёти, умри қисқадир. Инсон ушбу антиномияни англашга интилар экан ўз ҳаётини, умрини ҳам мангу қилиш ҳақида ўйлайди. Агар инсон, шахс кенг маънодаги ҳаётнинг, борлиқнинг таркибий қисми бўлса, нега улар ҳам мангу яшамайди? Бундай метафизик мулоҳазалар ҳамон файласуфлар, илоҳиётшунослар, руҳшунос⁷⁶ ва антропологлар ўртасида давом этиб келади⁷⁶. Аммо ҳеч қандай назария антропологик нуқтаи назардан ҳам, гносеологик моҳиятига кўра ҳам мангуликни асослай олмайди, айниқса, шахснинг ҳаёти, умрбоқийлиги ҳақида фикр юритилганда улар шунчаки мушоҳада бўлиб қолаверади. Мангулик, умрбоқийлик Шарқ фалсафасида мунтазам тилга олинади. Демак, Шарқ

---

⁷⁶ Қаранг: Панцхава И.Д. Человек, его жизнь и бессмертия. –М.: Изд.полит.лит-ры, 1967; Вишев И.В. Проблема личного бессмертия. –Новосибирск, Наука, 1990; Ламонт К. Иллюзия бессмертия. –М.: Наука, 1981; Ершов Г.Г. Смысл жизни и социальное бессмертия. –Л.: Наука, 1981.

фалсафаси мангуликни трансцендентал кадрийат эканини инкор қилмайди, балки уни Худо, Аллоҳ орқали реаллигини тасдиқлайди.

Муқаддас – азиз, эътиборли, алоҳида эъзозланадиган нарсаларга ишлатиладиган тушунчадир. Унинг трансцендентал кадрийатларга оид тушунча эканлиги муқаддас битиклар, муқаддас жойлар, муқаддас символларда намоён бўлади. Бундай кадрийатларни биз диний, илоҳий соҳада ҳам, реал, дунёвий ҳаётда ҳам учратамиз. Илоҳий соҳадаги муқаддас битиклар «Дхаммапада» (буддавийликда), «Таврот» (иудаизмда), «Инжил» ёки «Янги аҳд» (христианликда), Қуръони карим (исломда) ҳисобланади. Дунёвий ҳаётда эл-юрт учун жонини қурбон қилган ёки буюк маънавий бойликлар яратган шахслар туғилган, ижод қилган жойлар, халқ, миллат эъзозлайдиган рамзлар (байроқ, герб ва бошқалар) муқаддас кадрийатларга киради. Мазкур кадрийатларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ёки бир-биридан антономик воқеликлар сифатида ажратиш тўғри эмас, чунки муқаддас кадрийатлар халқ, миллатнинг аксарият вакиллари томонидан тан олинади, эъзозланади.

Муқаддас кадрийатлар ҳақида мулоҳаза юритиш, уларни метафизик талқин қилиш интеллектуал изланишларнинг азалдан мавзуси бўлиб келади. Мана йигирма асрдан бери «Инжил» файласуфларнинг ҳам, теологларнинг ҳам метафизик таҳлили объекти бўлиб келади. У христианлар томонидан муқаддас китоб, муқаддас битик сифатида эътироф этилган бўлсада, ҳаммадан кўп христианларнинг ўзи уни қайта-қайта таҳлил қилишга,

ундаги догмалар ҳақида турли-туман фикрларни билдиришга интилишади. Буддавийликнинг канонлари битилган «Дхаммапада»даги пессимизм, итоатгўйлик ғояларини танқид қилиш ҳеч қачон тўхтамаган. Айнан шундай ёндашув мазкур қадриятлар ҳақидаги метафизик қарашларни ривожлантирган, улар авлоддан-авлодга ўтиб, диний қадриятларнинг мукаддаслигини таъминлаган.

Рух ҳақидаги метафизик мушоҳадалар бугун спекуляция доирасидан чиқиб, кишиларнинг қалби, эътиқоди, ижодий фаолияти, ҳатто ижтимоий фазилатлар билан боғлиқ тушунча – қадриятга айланган. Антик даврда Аристотель руҳни, қалбни ўрганишни «энг улуғвор ва мафтункор» метафизик машғулот деб билган. У, «руҳни билиш ҳар қандай ҳақиқатни билишга, айниқса, табиатни билишга кўп ёрдам беради»⁷⁷, деб ёзган. Унинг фикрига кўра, руҳ кишининг, нарсанинг мавжудлик моҳиятидир⁷⁸.

Рух ҳақида, унинг инсон ҳаётидаги, амалларидаги ва худони англаш борасидаги трансцендентал изланишлари билан боғлиқлиги тўғрисида Шарқ файласуфлари ал-Кинди, ар-Розий, ал-Форобий, Беруний, ибн Сино, Ибн Рушд, ал-Ғаззолий, буюк тасаввуфчилар – Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий бетакрор фикрларни билдирганлар. Ғарб алломалари Сенека, Марк Аврелий, Эпиктет, Сведенборг, Э.Роттердамский, Шо-

---

⁷⁷ Аристотель. О душе. Сочинения в четырех томах. Т.1. –М.: Мысль, 1976. –С.371.

⁷⁸ Ўша асар. – Б. 395.

пенгауер, Р.Штирнер, рус файласуфлари П.Флоренский, В.Розанов, Н.Бердяев, Л.Шестов, С.Франк, Н. Фёдоров кабилар ҳам метафизик мушоҳадалари оркали руҳни инсон улуғлаб келаётган кадриятлар даражасига кўтарадилар. З.Фрейд, Г.Лебон, В.Вундт, Е. Эриксон ва замонавий ижтимоий-психологик тадқиқотлар натижаларига таяниб ўзбек олими, сиёсатшунослик фанлари доктори В.Қўчқоров «халқ руҳи», «миллат руҳи» деган метафизик тушунчаларни истеъмолга киритади⁷⁹. Демак, рух трансцендентал кадрият – тушунчалар сифатида эътироф этилмоқда. Энди у реал кадрият – тушунчага, илмий тадқиқотлар объектига ҳам айланиши мумкин.

Шунингдек, ҳадисларда жуда кўплаб таълим-тарбия масалалари оддий инсоний муносабатлар тизимида берилиб, улар инсон руҳияти, маънавиятига ўта яқинлиги билан ажралиб туради. Ҳадислар ҳам Куръони карим каби ислом дунёсида шаклланган ҳақиқат ва маърифат, дунёвий маданият ҳамда ижтимоий тараққиётнинг ажралмас қисмидир.

Ҳадисларда илмни кадрлаш, унга содиқлик, фидойиликка катта эътибор берилади: «Кимки умматларимга менинг суннатимга оид 40 ҳадисни ёдлаб етказса, қиёмат кунида мен уни шафоатимга лойиқ кишилар сафига киргизаман», «Кимки олимларга мақтаниш учун, нодонлар билан тортишиш ёхуд одамларнинг дилларини ўзларига мойил қилиш учун илм олса дўзахга тушади», «Илмга ҳар

---

⁷⁹ Қаранг: Қўчқоров В. Миллий ўзликни англаш ва ижтимоий-сиёсий жараёнлар. –Т.: Akademiya, 2007. – Б. 33-34.

бир нарса истиффор айтади, ҳатто, денгиздаги баликлар ҳам», «Бешикдан қабргача илм изла», «Илмни ҳатто, Чин Мочиндан бориб бўлса ҳам ўрган», «Кишининг бемаъни гаплардан тилини тийиши унинг мусулмонлиги нақадар чиройли эканлигидан дарақ беради»⁸⁰.

«Сиз ўз ҳаётингизда, фаолиятингизда ҳадислардан фойдаланасизми?» деган саволимизга респондентларнинг 42 фоизи «Ҳа», 41 фоизи «Ҳар доим эмас», 17 фоизи «Йўқ», деб жавоб берган. Лекин респондентларнинг 62 фоизи «Ҳадислардаги ўғитларга амал қиламан», 53 фоизи «Ҳадисларни севиб ўқийман», 48 фоизи «Оилада, оилавий муносабатларда ҳадислардаги фикрларга таянамиз», деб жавоб беради. Демак, ҳадислардан фойдаланиш сезиларли даражада ижтимоий-маънавий ҳаётдан ўрин олмоқда. Бу ҳадисларнинг шахс маънавиятига позитив таъсир кўрсатишини таъминловчи омилдир.

Пайғамбаримиз “Агар мени қавмим мажбуран чиқариб юбормаганда эди, ҳеч қачон Ватандан чиқиб кетмаган бўлар эдим”, деганлар. Шундан келиб чиқиб, “Ватанни севган иймондандур”, деган ҳикмат пайдо бўлган бўлса, бежиз эмас.

Н.Кубро, Навоий, Бобур каби алломалар Ватанни севган, ардоқлаган. Ватанни ҳимоя қилишни Муқанна, Нажмиддин Кубро ва Жалолиддин Мангубердидан, ундан душмаларни суриб чиқаришни Амир Темурдан, Ватанни соғинишни Бобурдан ўрганишимиз керак. Чунки Ватанни ҳимоя қилиш, унда яшаётганидан шукроналик қилиш, узоққа

---

⁸⁰ Ахлоқ-одоб ҳақида ҳадислар. –Т.: Чўлпон, 1998. – Б. 17-21-38-48-64-122.

кетса, соғиниш каби ўз ҳақлари бор. Ватанни кўз қорачиғидай асраш дегани бу – аввало, ўзни асраш ва ўзликни англаш демакдир. Инсон руҳи энг аввало унинг танидан жой топади. Руҳ ана шу Ватанда яъни танада қарор топар экан, шу қароргоҳни кадрига етиши, шу қароргоҳ жойлашган она Ватан, она заминни ҳам кадрига етиши, уни севиши, шукур қилиши, соғиниши ва ҳимоя қилиши керак.

Ҳазрат Навоий куйидаги сатрларни бекорга айтмаганлар:

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафику меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул битса,
Булбулга тикондек ошён бўлмас эмиш.

Ёшларимиз қайси миллатнинг, қайси халқнинг, қайси аجدодларнинг авлоди эканликларини унутмасликлари керак.

“Банда қиёмат куни тўрт хислатидан сўралмагунча, бир кадам ҳам олдинга силжий олмайди. Бу саволлардан биринчиси – умрини нима билан ўтказгани, ёшлик даврида нима билан машғул бўлгани, учинчиси – мол-дунёни қай йўсинда топгани ва нималарга сарфлагани, тўртинчиси – ўрганган илмига қандай амал қилгани ҳақида сўралади”, “Дунёда гўё бир мусофирдек ёки йўловчидек яша”, “Ўлим олдида 1000 дирҳам садақа қилгандан кўра, киши соғлигида қилган бир дирҳам садақаси яхшироқдир” каби ҳадислар одамни тўғри яшашга ва тафаккур қилишга ундайди.

Халкимиз азалдан умумбашарий маънавий қадриятлар хазинасига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келган. Ислом фалсафаси ва ахлоқий таълимоти халкимизнинг эзгу фазилатлари билан узвийликда ривожланган. Бизга маълумки, ислом уламолари Машриқу Мағрибга донг таратган IX-XV асрларда Туркистон замини маънавий маданият ўчоғига айланган эди. Бунда айниқса, Ғаззолий, Бухорий, Термизий, Замахшарий, Ғиждувоний, Марғиноний каби муҳаддис ва муфассирларнинг, Яссавий, Кубро, Накшбанд каби тасаввуф пирларининг тутган мавқеи, таълимоти ислом фалсафасида бебаҳодир.

Энг нозик ва мураккаб бўлган бу соҳада, дин, аввало, маънавият ва маданиятнинг устунларидан бири эканини, барча замонларда миллий ғоя ва мафкура диний қарашлар билан уйғун ривожланишини назарда тутиш лозим. Зеро, «Ўзбекистон ўзининг қадимий тарихи билан, маданий-маънавий салоҳияти билан, энг муҳими, ислом фалсафаси, ислом динининг олижаноб ғояларини юксалтиришга, унинг илмий асосларини яратиб, динимизнинг обрўсига обрў қўшгани билан мусулмон оламида бекиёс мавқега эга»⁸¹.

Ислом динига халқ нафақат ибодат, балки буюк таълимот сифатида қаради. Илмнинг боши Қуръони карим ва ҳадисларни ўқиб ўрганишда, деб билди. Алломалар дунёвий билимларни ўрганиш-

---

⁸¹Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – Б. 78.

дан аввал диний билимларни ўргандилар. Ҳар бир асарларини Аллоҳнинг номи билан бошлаб, унинг мададига суяндилар.

Шарқда давлат ишлари, уни бошқариш маънавий кадриятлар билан уйғун олиб борилган, бошқариш фаолияти, айниқса, шоҳ, ҳукмдор ҳаёт тарзи, ўз вазифасига муносабати маънавий-ахлоқий мезонлар, кадриятлар орқали баҳоланган. Бунини «шарқона демократия» деб аташ мумкин. «Шарқона демократия эса дунёни, ижтимоий ҳаётни ўзгартиришни, такомиллаштиришни инсондан, унинг ички, маънавий ҳаётини мукаммаллаштиришдан бошлайди. Унинг мақсади инсонни, унинг маънавиятини мукаммаллаштириш орқали етук давлат, идеал жамият куришдир»⁸².

Ҳақиқатан ҳам, ўтмишдаги давлатчилик тажрибаси маънавий-ахлоқий негизларга қурилганини, энг аввало, давлат раҳбари, амалдорлар адолат, эзгулик, яхшилик принципларига риоя этиб яшашга даъват этилганига гувоҳ бўламиз. Низомулмулк ёзганидек, «Одил подшоҳлар ҳамиша заифлар ҳақида ўйлайдилар»⁸³, давлатни бошқаришни, «Бу амални жоҳил ва нопок кишиларга ишониб бўлмайди, фақат пок, порсо олимларга бериш керак»⁸⁴, «Энг аввал шоҳнинг ўзи инсофли бўлиши керак»⁸⁵, «Агарда малик ҳамма шоҳлардан устун бўлишни хоҳласа, ўз ахлоқини яхши фазилат ва хислатлар билан безатиши ва

---

⁸² Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий масалалари. –Т.: О'zbekiston, 2007. – Б. 36.

⁸³ Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк. –Т.: Адолат, 1997. – Б.47

⁸⁴ Ўша жойда.

⁸⁵ Ўша асар. – Б.230.

ёмон хислатлардан узокда бўлиши зарур»⁸⁶. Мазкур яхши фазилят ва хислатларга Низомулмулк ҳаё, яхши хулқ, ҳалимлик, кечириш, тавозе, саховат, сабр, сидқ, шукр, раҳм, илм, ақл, адл кабиларни киритади.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида давлат ва жамиятни бошқаришда субирдинация ва иерархия Ақл (Ўғдулмиш) тимсолида намоён бўлади. Мутафаккир ақлни (Ўғдулмишни) асар марказига қўяр экан, айнан у орқали ўзига хос, айтиш мумкинки, шарқона давлатчилик концепциясини баён қилади. Ушбу концепцияда шоҳ амалдорлар, маслаҳатчилар, элчилар, котиблар, хизматкорлар ва фукаролардан фарқ қилувчи сифатларга эга шахс сифатида тасвирланади. У кучли бир идрок соҳиби, юксак фаросат эгаси, кўнгли эзгулик нурига тўла, иш юритиш устасидир. Бундан ташқари, у барча ишларда тажрибали, ғайирликка сезгир, оқиллик бобида ибратли, заковатли, маърифатпарвар, ёшларга таянувчан, адолатпеша, садоқат сифатининг соҳиби каби 12 фазилятни ўзида мужассам этади⁸⁷. Кўриниб турибдики, маънавий-ахлоқий қадриятларга амал қилган тақдирдагина давлат билан халқ, адолат билан бошқариш ўртасида позитив уйғунлик шаклланади, жамиятда барқарорлик, тинчлик, осойишталик қарор топади, акс ҳолда бад сифатлар шоҳликни, давлатни, халқни бошқаришни таназзулга олиб келади. Мазкур маънавий-ахлоқий концепцияга, мерос-

---

⁸⁶ Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк. –Т.: Адолат, 1997. – Б. 183.

⁸⁷ Қаранг: Ёқубов А. «Қутадғу билиг»да давлатчилик концепцияси. –Т.: Абдулла Қодирий, 1997. – Б.32-33; Мусаев Ф. Демократик давлат қуришининг фалсафий-ҳуқуқий асослари. –Т.: O'zbekiston, 2007. – Б. 38.

га таяниш миллий давлатчилигимизни тиклаш тамо-
йилига айланган.

Шунингдек, ислом дини диёримизга кириб
келгандан кейинги илм-фан ва маданият тарақ-
қиёти исломий илмлар билан чамбарчас боғланиб
кетди. Ислом дини халқимизнинг юксак маданий
менталитети ва илмий салоҳиятига мос келди.
Шунинг учун халқимиз бу динга юксак маданият
билан ёндашди. Аждодларимиз янги диннинг инсон-
парварлиги, яхшиликка, эзгуликка, инсоннинг маъ-
навий камолотига йўғрилганини теран идрок этиб,
уни ўзларининг ҳаётлари мазмунига айлантир-
ганлар. Унга кўра, Аллоҳ олдида ҳамма тенг,
сахийлик, ҳалоллик, диёнат, инсоф ва адолат каби
умуминсоний ахлоқий фазилатлар муқаддас ва
юксак кадр-қимматга эгадир.

Ислом динига халқ нафақат ибодат, балки
буюк таълимот сифатида қаради. Илмнинг боши
Қуръони карим ва ҳадисларни ўқиб ўрганишда, деб
билди. Алломалар дунёвий билимларни ўрганиш-
дан аввал диний билимларни ўргандилар. Ҳар бир
асарларини Аллоҳнинг номи билан бошлаб, унинг
мададига суяндилар.

Ҳар йили Осиё, араб дунёси ва Африка бўйича
ислом маданиятига қўшган ҳиссаларини ҳисобга
олиб, шаҳарлар Ислом маданияти пойтахти деб
эълон қилиниши анъанага айланган. Нуфузли
халқаро Ислом Конференцияси Ташкилотининг
таълим, фан ва маданият масалалари бўйича
ихтисослашган тузилмаси – ISESKO томонидан
Тошкент шаҳрининг 2007 йилда Ислом маданияти
пойтахти деб эълон қилиниши юртимизда ислом

кадриятларига бўлган катта эътиборга эътирофдир. ЮНЕСКО рўйхатига киритилган тўрт мингдан зиёд ўтмиш обидаларимиз умуминсоний кадрият даражасига кўтарилган миллий кадриятларимиздир. «ISESKОнинг мусулмон дунёсидаги муайян шаҳарларни ислом маданиятининг пойтахтлари деб эълон қилиши мусулмон мамлакатлари ўртасидаги маданий алоқаларни ривожлантириш, ислом маданиятига оид илмий-маърифий, тарихий-меъморий меросни ўрганиш, тиклаш ва тарғиб қилиш, динлараро ва цивилизациялараро мулоқотни кучайтириш, турли мамлакатларнинг бу борадаги саъй-ҳаракатини қўллаб-қувватлаш ҳамда рағбатлантиришдек мақсадларни кўзлайди»⁸⁸.

Илмий-фалсафий аҳамиятга эга бўлган бир муҳим томон борки, мазкур масалада аниқ тасаввур ва қарашларга эга бўлмай дин, диний кадриятларнинг маънавий ҳаётга таъсирини тўла англаш қийин. У ҳам бўлса, диний догматика билан кундалиқ маънавий ҳаёт, кунаро ўзгарувчан ижтимоий-маънавий жараёнлар ўртасидаги муносабат масаласидир.

Исломда догматика мавжуд бўлса-да, у хур фикрлиликни рад этмаган, чунки хурфикрлилик эътиқод эркинлиги, инсоннинг маънавий оламини бойитиш манбаларидан бири сифатида қаралган. М.Қодировнинг ёзишича, «Мусулмонлар билан бошқа дин аҳллари орасида бўлиб ўтган фикр оли-

---

⁸⁸ Диний бағрикенглик ва мутаассиблик (юз саволга-юз жавоб). –Т.: Тошкент ислом университети, 2009. –Б.5-6.

шув мунозаралари, кўпдан-кўп илмий асарлар ва хилма-хил фалсафий оқимларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Ана шундай шароит ва муҳитдан келиб чиққан муътазилий мактаби илмий йўналишларни вужудга келтирди»⁸⁹. Демак, ислом фалсафаси ташаббускор ғояларни ҳам жамлаган кенг маънодаги қарашларни ўз ичига олиб, фақат диний догматикадан иборат эмас, унда турли қарашлар, фикрлар, ёндашувлар мавжуд бўлиб, айнан улар жамият маънавий ҳаётини жонлантирган, шахсда изланишни, фалсафий мушоҳадалар юритиш истагини уйғотган.

Жамиятнинг маънавий ҳаёти доимо ўзгаришда, ҳаракатда эканини ислом дини инкор қилмайди. У ўз догматикаси билан бирга ижтимоий муносабатлардаги ўзгаришларни ҳисобга олган, догматикасини сақлаган ҳолда уни давр, тараққиёт талабларига мувофиқ бойитишни унутмаган. Масалан, илк ислом шаклланаётган даврда хотин-қизларга кескин, қаттиқ муносабатда бўлиш кўзга ташланса, кейинчалик бу тартибда «юмшатиш» намоён бўлади. «Имом Шафий никоҳдан олдин келин билан бир мартаба учрашишни маслаҳат бериб, келин қиз бўлиши шарт, дейди»⁹⁰. Ваҳоланки, исломгача ва илк ислом даврида хотин-қизларга ибтидоий, патриархал муносабатлар мавжуд эди. «Шариатдаги ахлоқ қонунқоидалари асосан феодал-патриархал типдаги ҳуқуқ

---

⁸⁹ Кодиров М. Исломий маърифат, маданият ва маънавий кадриятлар фалсафаси//Ислом, жамият, маънавият. –Т.: Ўзбекистон, 2006. –Б.77.

⁹⁰ Жабборов С. Шариат, одат, оила, никоҳ ва шахслараро муносабат қоидалари. //Ислом, жамият, маънавият. –Т.: Ўзбекистон, 2006. –Б.78.

нормаларини ифодаласа ҳам асли оилани, эр-хотин ҳаёти пойдеворини мустаҳкамлашга қаратилган»⁹¹.

Мутахассисларнинг фикрига кўра, «мусулмон конунчилиги илк феодализм даврида пайдо бўлган, даставвал хулқ-атвор ва инсоний қадриятларни кўриклашга қаратилган эди. Ислом дини, исломий қадриятлар ибтидоий жамиятнинг юксак инсоний конун-қоидаларини, урф-одат, маросимларини, ижобий томонларини янги тузумга ўтказиш ва мослаштиришга интилан, кўп жиҳатдан маҳаллий одат қоидаларини ўзида мужассамлаштирган. Шариат жамоатчилик тартибларининг фазилатларини қонунлаштириб, жамиятнинг маънавий мустаҳкамланишига хизмат қилишга интилиб келган»⁹². Шунинг учун ҳам шариат моҳиятан «умуминсоний қадриятларни кўриклашга қаратилгандир»⁹³. Бу эса исломий трансцендентал қадриятлар билан умуминсоний, дунёвий қадриятлар ўртасидаги уйғунликни мустаҳкамлаш, диннинг шахс маънавиятидаги ўрнини ошириш қафолати эди.

3.2. Вақтнинг ижтимоий моҳияти халқ мақоллари мисолида

Буюк ишларни қилишни ўйлаб юриш эмас, уни тезроқ амалга ошириш керак. Вақт ва унинг мезонларига амал қилиш бу бахтнинг калитидир. Касал одам дардини ўтказса, вақтдан ютқазади. Шунинг учун ҳам ҳамма нарсанинг ўз вақтида бўл-

---

⁹¹ Ўша асар. –Б.98.

⁹² Жабборов С. Шариат, одат, оила, никоҳ ва шахслараро муносабат қоидалари. //Ислом, жамият, маънавият. –Т.: Ўзбекистон, 2006. –Б.105.

⁹³ Ўша асар. –Б.106.

гани яхши. Бу тўғрисида айтилган халқ мақоллари асрлар оша ўз кадрилини йўқотмай келмоқда. “Жўжани кузда санарлар”, “Ер ҳайдасанг, куз ҳайда, куз ҳайдамасанг, юз ҳайда”, „ Ёзда куюнган кишда суюнар”, „ Ёзда миянг қайнаса, қишда қозонинг қайнар” каби мақолларда деҳқончиликда ҳам, чорва ишларида ҳам вақтга эътибор берилади.

Ёки умрнинг ўткинчилиги ҳақида “Ёшлигингда киймакка қизганасан, қариганда киймакка уяласан”, “Ёшлигингда одатлансанг, қариганда кўникасан”, “Қариганда одатлансанг, Кўникканча кўмиласан” каби мақоллар умрни мазмунли қилишга эътибор ёшлиқдан бошланиши кераклиги уқтирилади. Айниқса, вақт олтиндан ҳам қиммат эканлигига қуйидаги “Ёқут билан вақт топилмас, Вақт билан ёқут топилар”, “Йўқолган олтин топилар, Йўқолган вақт топилмас”, “Инсон умри — дарё суви” каби мақоллар орқали эътибор берилади. Инсон ҳар бир ишни ўз вақтида қила олса, қолган ишларида барака бўлади. Шу маънода “Кеч бошлаган кечикар”, “Муздан ўтсанг, олдин ўт, ўйилгунча ўтарсан”, “Нонни тандирнинг қизиғида ёп”, “Қурбақа ҳам вақти билан вақиллар”. Бу мақолда ҳаттоки вақиллаш учун яратилган қурбақа ҳам вақти-вақти билан керакли жойда вақиллайди, аммо баъзи одамлар керакли, кераксиз ҳар жойда гапираверади деган маънода айтилган.

“Ҳар бир ишнинг вақти бор, вақт билганнинг бахти ёр” мақолида эса ишни вақтини билиб қилган одамга толеъ ёр эканлиги таъкидланади. Шунинг учун ҳар мева ўз вақтида пишганидек, ҳар нарсани ўз вақтида қилиш ярашиши таъкидланади.

“Минг насихатдан бир мусибат яхши, у инсоннинг ақлу ҳушини жойига келтиради”, деган нақл бор.

Мутафаккирлардан бири айтганидек: “Вақт ҳаётдир. Инсон ҳаёти эса унинг туғилган онидан вафот кунигача яшаб ўтадиган вақтидир”.

Олимларнинг фикрича,

“Вақт бир қиличдир, агар сен уни кесмасанг, у сени кесади”.

“Кимнинг бугуни кечаги куни каби бўлса, у алдангандир ва кимнинг бугуни кечагисидан ёмон бўлса, у лаънатлангандир”.

Шунингдек, қуйидаги халқ мақолларида вақт ва умр мазмуни тўғрисидаги ҳикматларга дуч келамиз:

Барвақт қилинган ҳаракат,

Ҳосилга берар баракат.

Баҳорги беғамлик – кузги пушмонлик.

Баҳорги ҳаракат – кузги баракат.

Баҳорнинг бир куни йилга татир.

Баҳорнинг бир куни қишни боқар.

Бир кун бурун сочсанг,

Ҳафта бурун ўрасан.

Бозордан қолган бир кун қолар,

Экишдан қолган бир йил қолар.

Болта тушгунча, кунда дам олар.

Бугунги ишни эртага қўйма.

Вақт ақчадур,

Ғофил бўлма, қочадур.

Вақт кетди – бахт кетди,

Тожи сари тахт кетди.

Вақт – омад.

Вақт тоғни емиран,
Сув тошни кемиран.
Вақт ўтгандан кейин
Қиличингни тошга чоп.
Вақт – ғанимат,
Ўтса – надомат.
Вақт – қози.
Вақтдан ютдинг – бахтдан ютдинг.
Вақти етса, қуш ҳам боласига уя қуран.
Вақти келса, фил сичқондан қўрқар.
Табибдан ўпкалама.
Ер ҳайдасанг, қуш ҳайда,
Қуш ҳайдамасанг, юз ҳайда.
Ўзда ишламаган
Қишда кесак ер.
Ўзда миянг қайнаса,
Қишда қозонинг қайнар.
Ўзда уй-жой қурмасанг,
Қишда балчиқ кечарсан.
Ўқут билан вақт топилмас,
Вақт билан ўқут топилар.
Кеч бошлаган кечикар.
Кечки экиннинг хатари қўп.
Кечнинг ҳазинасидан
Эртанинг насибаси яхши.
Олдин отланган манзилга олдин борар.
Отинг борида йўл тани,
Эсинг борида эл тани.
Темирни қизигида бос.
Умр – ариқдан оққан сув.
Умр темир бўлса ҳам, бир кун эрийди.
Умр – ўткинчи меҳмон.

Уч кун барвакт турган бир кун ютар.
Чиройинг борида чинорингни топ.
Экинни эрта йиққан хирмон қилар,
Кеч қолган армон қилар.
Экинни эрта эккан,
Ҳосилни эрта ўрар.
Ўтган вақт йўқолган олтиндан қиммат.
Ўтган кун топилмас,
Келар кун сотилмас.
Ўтган умр – отилган ўқ.
Ош кутса ҳам, иш кутмас.
Оқсоқ кўй тушдан кейин маърайди.
Умр темир бўлса ҳам, бир кун эрийди.
Умр – ўткинчи меҳмон.
Эрталабки вақт – нақдгина бахт.
Эрталабки иш,
Кўнгилни қилар хуш.
Қиркида танбур олган
Ўлганда чалар.
Қолган ишга қор ёғар каби мақоллар
ибратлидир.

3.3. Муваффақиятга эришган инсонлар ҳаёти ёшларга ўрнак

Нима учун баъзи одамлар жаҳонга машҳур шахсларга айланади-ю, бошқалар қанча меҳнат қилишмасин, бир нуқтадан силжий олмайди? Бу кўпинча вақтдан ўринли, самарали ва давр, муҳит, жараёнлар талабларига мувофиқ моҳирона фойдаланишга боғлиқдир. Масалан, йирик ишбилармонлар ўз вақтларини келгусида уларни янги билимлар, ижодий қарорлар ва куч-қувват билан

таъминлайдиган нарсаларга сармоя киритишади. Бу дарров натижа бермаслиги мумкин, бироқ узок муддатли сармоялар самараси ўларок, улар мисли кўрилмаган чўккиларни забт этадилар. Тўғри таксимланган вақт кутилган даромад келтиради, шунинг учун уни “даромадли вақт” деб аташ мумкин. Ҳар кунги самарасиз ўтаётган умр-вақт “оддий вақт” ҳисобланади. Уоррен Баффет юз минглаб ходимлар ишлаётган компанияга эгалик қилсада, ўз вақтини тўлиқ ишга бағишламаган. Миллиардернинг сўзларига кўра, у иш вақтининг 80 фоизини китоб мутолааси ва фикр юритишга сарфлайди. Бу тарзда сарфланган вақт тўғри қарорлар ва бизнесни муваффақиятли юритиш учун зарур.

“Энг яхши даромад билимга киритилган сармоядир”. деган эди сиёсий арбоб, ихтирочи, ёзувчи Бенжамин Франклин.

Россиялик машҳур биолог ва математик олим Александр Любищев вақтнинг ҳисоб системасини – вақт ресурслари режасини ишлаб чиққан. Россия ёзувчиси Д. Гранин ўзининг “Ғайриоддий ҳаёт” китобида Александр Александрович Любишевнинг ибратли ҳаёт йўлини ҳикоя қилади. Олим 26 ёшидан бошлаб соат билан вақтни тақсимлашни бошлайди ва бу узлуксиз 56 йил давом этади (1916-1972). У ҳар куни қанча вақти асосий илмий ишга кетгани, қанчаси қўшимча ишга, яна қанақа ишлар бўлгани, қанча вақт сарфлангани ва нима учунлиги ҳақида ҳар ой ҳисобот тузган, ҳар йил йиллик баланс ўтказган. Кутиш, беҳуда гаплар, аҳамиятсиз мажлисларга вақт кетишини ҳисобга олган.

Аввало, бундай ҳисобот кўп вақтни олади, шу билан бирга унинг сабабларини кўрсатади. Бу эса вақтдан унумли фойдаланиш коэффицентини сезиларли оширади. Бу қилинадиган ишларни кўп йиллар аввал режалаштиришга ёрдам беради. Любишевнинг ҳаётида ойлик, йиллик, беш йиллик мақсад ва режалари бўлган. Вақт ҳисоботи эса бир хил ишни бажаришда ҳар хил усуллар орқали эффект беришини кўрсатган. Йилдан-йилга вақтни йўқотиш камайиб борган, режалаштириш аниқ шакланган, ишнинг самараси ошган. Йилдан-йилга унинг тажрибаси ошиб, охириги 20 йилда ёшлигидан кўра серунум ишлаган. Демак, одамда аниқ мақсад бўлса ва ҳар дақиқанинг қадрига етса, у аста-секин бетартиб ҳаракатларнинг ҳамма кўри-нишларидан узоқлашади. Ҳақиқий меҳнатга сарфланган вақтни мустақил баҳолай олади.

Қатта миқдордаги иқтисод қилинган вақт фалсафа, тарих, адабиёт, математика ва бошқа соҳаларда кенг билим олиш имконини беради.

Вақтнинг етишмаслиги бу ХХІ аср одамига хос шикоятлардан бири. Вақт ҳатто ишламайдиган одамларга ҳам етмайди. Ҳатто домино ўйнайдиган ва куни билан телевизор кўрадиганларда ҳам вақт йўқ. Шундай одамлар борки, ҳеч қачон вақтнинг ҳисобини қилмайди. Аммо ўтган йил олган маошини бир сўмигача айта олади. Лекин ким айта олади, ўтган йил ижодий ишга, китоб ўқишга қанча вақт сарфлаганини? Неча соат сарфлаган ва нима учун? Қанча вақт телевизор унинг вақтини еган? Ёки йўл?

Биз ҳар доим ўзимизни вақтнинг етишмаслиги билан оқлаймиз. Аслини олганда ҳар бир одамда

етарлича вақт захираси бўлади. Любишев ҳатто трамвай вақтидан ҳам фойдаланган. Унинг чўнтагида ҳар доим ўқишга китоби бўлган.

Биз Навоий давлат кончилиқ институти 2 курс талабалари билан 2017-2018 йилларда вақтни ҳисобга олиш таблицаси асосида социологик тадқиқот ўтказдик. Бир ҳафтадан кейин таблицани топшириш вақтида баъзи талабалар ийманиб, топширишга уялишларини айтишди. Шу боис, кейинги тадқиқотларимизда талабаларга таблицани ўзлари учун, ҳаётларига бир назар ташлаб олишлари, умр, яъни инсонга берилган вақт чексиз эмаслигини англашлари учун қайта топширмасликлари мумкинлигини айтдик. Таблицада кўрсатилган 24 соатнинг тақсимланиши ҳолатини қайта кўриб чиқиш имконияти борлиги ва ўзлари учун танқидчи бўлишлари кераклигини уқтирдик.

Энг аввало, айтиш керакки, агар бизда йўқотилган, аммо фойдаси тегиши мумкин бўлган вақт тўғрисида тасаввур бўлмас экан, уни қандай қилиб системага соламиз. Энг ачинарлиси шундаки, кўпчиликда мақсад асосида ойлик, йиллик, 5 йиллик ёки 10 йиллик режалар йўқ. Любишевнинг ҳаёт системаси ҳар бир одамни ўтган умри асосида ўз-ўзига ҳисобот беришини талаб қилади ва умридан, вақтидан самарали фойдаланишга ҳаракат қилишини кўзда тутди. Озгина ишга кўп вақтни йўқотиш бу лоқайдлик, илмсизлик ва дангасалиқ оқибатидир. Агар ҳар биримизда ҳаётдан мақсад ва уни амалга ошириш кетма-кетлиги шаклланмас экан, фойдали ва йўқотилган вақт тўғрисида бир нима дейиш ниҳоятда мушкул.

Любишев системаси вақтни ҳис қилишни, уни бахтимизни яратадиган феномен эканини англашни ўргатади. Вақтга нисбатан муҳаббат уйғонади. Вақтни севган одам унинг ҳурматини жойига қўяди. Шунга қараб, вақт ҳам ундан ўз инъомларини аямайди. Вақтнинг қадрига етган одам ҳамма нарсага улгуради. Ундан кейин вақтнинг етишмаслиги тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Вақтнинг қадрига етган одам қилаётган иши нимага арзишини билади. Керак пайтда дам олади, навбатда турган муаммолар ҳақида ўйлайди, фикр юритади.

Умрни сифатли ўтказиш учун энг аввало, билим кераклигини таъкидлаш лозим. Билими бор одам юришдан учишгача йўлни босиб ўта олади. Агар муваффақиятлар билан хатолар ҳам бўлишини назарга олиб, инсон вақтда юқорига интилишни давом эттирса, унда албатта, омадли ва бахтли кунлар кўп бўлиши шубҳасиз.

Энди биз бугунги кунда вақтнинг қадрига етиб, фаолият олиб бораётган бир машҳур инсоннинг ҳаёти билан Интернет хабарлари орқали Сизни таништирамиз. Tesla ва SpaceX компанияларининг бош директори, SolarCity раиси Илон Маскнинг максимал даражада самарали фаолият кўрсатишида бир неча фойдали одатлар ёрдам беради. Биз Inc.нинг порталидан миллиардернинг ана шу одатларига оид маълумотларни олиб Сиз азиз ўқувчилар билан бўлишамиз.

Электрон почта орқали ёзишиш. Илон Маск - дарҳол жавоб талаб қилмайдиган шаклда мулоқот қилиш тарафдори. Хусусан, у электрон почта ва турли мессенжерлар орқали мулоқот қилишни аф-

зал кўради. Маск телефонда суҳбатлашишни хуш кўрмайди ва бу унга шахсий графигини тузиш имконини беради.

Тор доира. Илон Маск ўз ишига хаддан зиёд жиддий ёндашади ва кўплаб кераксиз хабарларга вақт ажратмайди. Шу боис у ўзига тегишли бўлган компанияларда ишламайдиган кишилар билан мулоқотни чеклашга ҳаракат қилади ва фақат тор доирагагина таниш бўлган e-mail'дан фойдаланади. Шундай экан, унинг почтасига фақат муҳим ғоя ва таклифлар келиб тушади.

Мультимасъулият. Маск муҳим учрашувларда ўтирган пайтида телефон орқали бизнесини бошқаришга улгуради, у инвойсларини текшириб, бунга параллель равишда электрон почтадан келган хатларга жавоб йўллайди. Илон Маск иш билан боғлиқ хабарларга ҳатто кўлида бола билан ҳам жавоб қайтаради.

Аниқ график. Илон Маск олдиндан режалаштирилган аниқ кун тартибига риоя қилади. Миллиардернинг иш куни беш дақиқали бўлимларга тақсимланган. "Ўзингизга доимо нима қилсам вазифаларни бунданда яхши бажараман деган саволни беринг", - дейди Маск.

Билимларни ўзлаштиришнинг ўзига хос тамойили. Илон Маск ўзи учун янги тушунчаларни кашф қилаётганида у "асосий тамойиллар" усулига риоя қилади. У янги тушунчаларни шунчаки эслаб қолмай, илмий назария ёки қонидани ўрганишга ҳаракат қилади.

Соғлом уйқу. Маск ўзининг серқирра фаолиятига қарамай, максимал самарадорликка эришиш

учун мунтазам равишда олти соат ухлайди. Шунингдек у кун давомида икки финжон қаҳва ва бир неча банка парҳезли кола ичади.

Демак, бизнинг ҳаётимиз учун энг қимматли манба бу - вақт. Уни орқага қайтариш ва тиклаш асло мумкин эмас. Пулни йўқотиш ва қайтадан топиш мумкин, вақт эса топилмайди. Шунинг учун ундан юқори даражада фойдаланиш керак.

Яна бир бор “Инсонни енгилмас қилишга ёрдам берувчи одатлар” номли Интернетда 2017 йил февралда чиққан мақолага мурожаат қиламиз. Унда ёзилишича, биз ўзимизга ёқмайдиган, бироқ етарлича пул берадиган ишга борамиз. Мураккаб муносабатларни танлаб, кейин уни юмшатишга ҳаракат қиламиз. Бари нима учун? Ортиқча озор чекмаслик учунми? Кундалик ҳаётдан бироз чекиниб, ўйлашга урининг – сиз нимани чин дилдан истайсиз? Қуйидаги одатлар эса ҳаётда қоқилмай, доимо муваффақият қозонишга ёрдам бериши аниқ.

Ортиқча ўйлашдан тўхтанг

Қарор қабул қилдингизми? Олға, уни амалга оширинг. Келгусида бажариладиган ишларни минг маротаба таҳлил қилиш шарт эмас. Бу сизни кўрқитувчи ҳолатларни такрор-такрор ўйлашингизга сабаб бўлади. Интуицияга ишонинг ва ўзгаришлардан чўчиманг. Акс ҳолда, набираларга нимани сўзлаб берасиз?

Маънавий сабр

Руҳий чидамлилиқ барча нарсадан муҳим саналади. Ишни қанчалик босиқ ҳолда уддаласангиз, раҳбарият ҳам сизни шунчалик ҳурмат қила

бошлайди, кўпроқ муваффақиятга эришасиз. Рухингизни тарбиялашга бепарво бўлманг, мулоҳаза қилишга вақт ажратинг.

Аниқ мақсадлар

Натижага эътиборни кучайтириш саломатлик учун зарарли. Шу ўринда, қисқа муддатли мақсадлар ривожланишда жуда фойдали қурол бўлиши мумкин – агарда улар аввалдан тузилган узок муддатли режалар томон йўналтирилган бўлса. Янада рағбатлантирувчи мақсадлар аниқ муддатлар билан яққол чегараланган бўлади. “Инглиз тилини ўрганган бўлар эдим”ни ўрнига “бугун мен 10та сўзни эслаб қоламан”.

Идеални излашдан тўхтанг

Инсон тайёр ишдан ҳеч қачон тўлақонли қоникмаган. Бу кичик бўшлиқни бартараф қилишга бўлган уриниш кўплаб ишларни барбод бўлишига сабаб бўлади. Кир қидиришни бас қилинг, кейинги ишга ўтинг.

Ўрганинг

Ҳаёт саргузаштга тўла. Васвасага тушиш – демак, ортга икки қадам ташлаш. Омадли инсон чинакам роҳат ўз устида меҳнат қилишда эканлигини жуда яхши билади. Кўникмалар орттиринг, янги билимларни ўзлаштиринг. Сизнинг тайёргарлигингиз мисли кўринмаган куч беради. Атрофдагилар эса бундай қимматбаҳо билимни сизга шунчаки беришга қодир эмас.

Йиқилишдан кўркманг

Ёкимли шароитда қолиш манфаатли ва хавфсиз. Бу ерда жиддий хатолар қилиш мушкул, барчаси бир неча кунда тўғирланади. Бироқ мукофотлар ҳам маълум даражада аҳамиятини йўқотади. Оёғи остига карамай, энг юқори чўққига кўтарилишга тайёр "жасур" кишига мукофотнинг ҳам кераги йўқ. Тубга кулаш, бу тоифадаги инсонлар учун бемаънилик бўлади: бу барча тушунчалар факат бошда. Кулашга мажбур бўлдингизми? Ўрнингиздан туриб, чўққига яна кўтарилишни бошланг.

Ўзингизга тўғри бўлинг

Масалан, инсонларнинг 70 фоизи ўз ишини яхши кўрмайди. Нима сабабдан ўзгартиришмайди? Сабаби, шунчаки шахсий эҳтиёжларини биринчи ўринга қўйишга одатланишмаган. Ўз қарашларингизни ўзгартириш, ташқи таъсирни ўзгартиришдан анча осонроқ. Бироқ бу соддалик алдамчидир: ўзингизга бўлган ишончни доимо таъминлаб берадиган шахсий ҳурматни шакллантиринг. Ҳаётингизда нимадир нотўғри кетдими? Буни дарҳол ўзгартиринг.

Ҳаддан ортиқ талаблар

Босимни ортиши қувурларни узилиб кетишига сабаб бўлади, бироқ айнан у кўмирни олмосга айлантиришга қодир. Кўпчилик инсонлар, жиддий зўриқишлардан сўнг дам олиш фойдали, деб ҳисоблашади. Бироқ аслида ундай эмас. Ўз истиқболларингиз чегарасини қисқартирманг, уни янада орттиринг. Худди машқлар залида бўлгани каби

вакти-вакти билан кўпроқ вазн олиб, кучли бўласиз.

Умумий назорат

Ўйлаб кўринг, ташқи омилларга қарам бўлган одамлар қанча. Тамаки, спорт, иш, уйку – булар ҳаёт эмас, шароитга мослашиш учун доимий уринишдир. Шароитга мослашишни йиғиштиринг. Ўз мавжудлигингизни назоратда ушлашга одатланинг. Нимани, нима сабабдан қилаётганингизни билинг – ишонинг, шунинг ўзи деярли исталган мақсадни ошириш учун етарлидир.

Керак бўлса сиз билан рақобатлашсинлар

Атрофдагилар доимо ўзини бошқалар билан қиёслайди. Бу мутлақо асоссиз. Бегоналарнинг муваффақиятига назар солиш бошда аллақандайдир қичқириқларни уйғотади: натижада сиз янги нарсга асос солмайсиз, шунчаки кимнингдир муваффақиятини ёмон нусхасини бажарасиз. Шухратпарастликни тўхтатинг, ўз мақсадингизни белгиланг ва олға ҳаракат қилинг. Тез орада эса бошқалар сиз билан рақобатлаша бошлаганини пайқайсиз – бироқ сиз энди ўз йўлингизда турган бўласиз.

Муваффақиятларга эришган кишиларнинг ўрнак олса арзигулик тартиблари бор. Қуйида узок муддатли истикболда фойда келтиришга ёрдам берувчи бир неча самарали маслаҳатни келтирамиз.

1. Кундалик тутиш

Муваффакиятларга эришган Лев Толстой, Франклин Бенжамин, Стив Жобс, Отто Шмидт кабилар шахсий кундаликларини юритишган.

Бенжамин Франклин ҳар тонгда ўзига-ўзи савол берган: “Бугун қандай яхши иш қилишим керак?” Кечкурун эса ўз кунини “Бугун қандай яхши иш қила олдим?” деган савол билан тугаллаган. Стив Жобс кўзгу олдида туриб, “Агар бугунги кун ҳаётимдаги охириги куним бўлганида бажаришни режалаштирган ишларимни қилармидим?” - дея кизиккан.

Менежмент масалалари бўйича иқтисодчи ва маслаҳатчи Питер Друкер қарор қабул қилаётиб, бундан нималар кутаётганини ёзиб борган, бир неча ойдан кейин эса уларни амалдаги натижалар билан таққослаган. Опра Уинфри эса ўзининг ҳар кунини миннатдорчилик кундалигини юритиш билан бошлайди - бунда у нима учун ҳаётдан миннатдор эканига доир сабабларни қоғозга туширади.

Альберт Эйнштейн ўзидан кейин 80 мингдан ортиқ саҳифада турли кўлёзмаларни қолдирган. АҚШнинг иккинчи президенти Жон Адамс бутун ҳаёти давомида кундалик тутган. Умри охирига бориб уларнинг сони 50 тага етган.

Кундалик тутиб, фикрлар, режалар ва ҳаётдаги воқеалар ёзиб борилса, инсон янада эътиборли ва зийрак бўлиб боради, фикрлаш хусусияти ривожланади ва тўғри қарорлар қабул қилишни ўрганади.

2. Танаффус қилиб, ухлаб олиш

“Мизғиб олиш учун бир ёки бир ярим соатлик уйку маълумотни ўзлаштириш хусусиятига худди саккиз соатлик уйку каби таъсир кўрсатади”, - дея таъкидлайди уйкуни ўрганиш билан шуғулланувчи мутахассис Сара Медник. Олимларнинг сўзларига кўра, эрталаб ўкувчи одамлар кун давомида бир соатлик танаффус қилиб, ухлаб олса, кечки пайт назорат тестларини 30 фоизга яхши бажаришади.

Бу одат Альберт Эйнштейн, Томас Эдисон, Уинстон Черчилль, Жон Кеннеди, Рональд Рейган, Жон Рокфеллер ва бошқа кўплаб етук шахсларга хос бўлган, Масалан, Леонардо да Винчи уйкуни кўплаб 10 дақиқаларга “майдалаб”, ярим фазали уйку режимини тажриба қилган. Наполеон ҳар бир жанг олдидан ухлаб олишни маъқул кўрган. Машҳур актёр Арнольд Шварцнеггер ҳар кун тушликдан кейин ухлаб олади.

Замонавий илм-фан бу одатларнинг фойдасини тасдиқлайди. Танаффуслар нафақат самарадорликни оширади, балки ижодий фикрлаш салоҳиятини ҳам ривожлантиради.

Эҳтимол, шунинг учун ҳам Сальвадор Дали ва Эдгар Аллан По бу усулдан унумли фойдалангандир.

3. Кунига камида 15 дақиқа пиёда юриш

Муваффақиятли одамлар ўз кун тартибида албатта спорт билан шуғулланишга вақт ажратишади. Пиёда сайр ҳам ажойиб машқ бўлиши мумкин.

Чарльз Дарвин кунига икки маҳал сайр қилган: пешинга яқин ва соат 16:00да. Бетховен тушликдан

сўнг узоқ сайрга чиккан ва илхом келиб қолса, қоғозга мухрлаш мақсадида ўзи билан бирга қалам ҳамда қоғоз олиб юрган. Чарльз Диккенс кунига 10 километрдан ортиқ пиёда юрган. Бу унга ишга кўмилиб, толикиб қолмасликка ёрдам берган. Стив Жобс муҳим учрашувга тайёргарлик кўриш жараёнида пиёда сайр килишни одат қилган.

“Фақат сайр вақтида келган ғояларгина қадрли бўлади”, дейди Фридрих Ницше.

Узоқ сайрларнинг фойдасини яхши билган шахслар орасида Аристотель, Махатма Ганди, Жек Дорси, Тори Бёрч, Ҳовард Шульц, Оливер Сакс ва Уинстон Черчилль номларини келтириш мумкин. Бу одатни ўзлаштириш керак. Олимлар сайрнинг тетиклаштириши, мияни тозалаши, ижодий салоҳиятни ошириши ва ҳатто умрни узайтиришини тасдиқлашади. Кунига 15 дақиқадан пиёда юрган 65 ёшдан катта кишиларда ўлим кўрсаткичи 22 фоиздан паст бўлган.

4. Кўпроқ китоб ўқиш

Ҳаётий шарт-шароитларга қарамай, ҳар бири-миз дунёнинг энг бадавлат кишиларидан бири бўлган Билл Гейтснинг сеvimли ресурси бўлган китобларни ўқиш имконига эгамиз. Бу ўз билим даражамизни оширишнинг тежамкор ва жуда самарали усулидир.

Уинстон Черчилль кунига бир неча соат биографик, тарихий, иқтисодий ва фалсафага оид китобларни мутолаа қилган. Теодор Рузвельт банд кунлари 1 тадан ва ишдан бўш кунлари 2-3 тадан китоб ўқиган.

Марк Кьюбан кунига 3 соатдан ортик; китоб ўқийди. Миллиардер Дэвид Рубенштейн ҳафтасига 6 тадан китоб ўқийди. Илон Маек ёшлигида кунига 2 тадан китоб ўқиган. Disney бош директори Боб Айгер эса ҳар куни тонгги 4:30 да китоб ўқиш учун уйғонади. Бу рўйхатни чексиз давом эттириш мумкин.

Ўқиш хотирани яхшилайти, эмпатия даражасини оширади ва стресс даражасини камайтиради. Шу тариқа олдимизга кўйилган мақсадларимизга эришишга ёрдам беради.

5. Қизиқишлар бўйича суҳбатдош топиш

Ёзувчи Жошуа Шенканинг фикрича, ижодий салоҳият бошқа одамлар билан мулоқот қилиш натижасида ривожланади. У ўзининг Powers Of Two китобида биргаликдаги сабъ-ҳаракатлар натижасида катта чўққиларни забт этган дуэтлар ҳақида сўзлаб берган. Масалан, Жон Леннон ва Пол Маккартни, Мария ва Пьер Кюри, Стив Жобс ва Стив Возник.

Психологлар Даниэль Канеман ва Амос Тверски биргаликдаги узоқ сайрларидан бирида ахлоқий иқтисодиётнинг янги назариясини ишлаб чиқишган ва бу Канеманга Нобель мукофотини олиб келган.

Толкин ва Льюис ўзларининг ёзган қораламаларини бир-бирларига ўқишга беришган, ҳар душанба кечқурун кўришишган. Олимлар Фрэнсис Крик ва Жеймс Уотсон кўп мулоқот қилишган ва бирга тушлик қилишган, кейин эса Морис Уилкинсон билан бирга ДНК тузилмасини аниқлашган.

Таникли шахсларнинг тажрибаси шуни кўрсатадики, бошқалар билан мулоқот вазиятга бошқа томондан қараш ва ҳатто мутлақо янги нарса яратишга ёрдам беради.

6. Тажриба қилишдан кўркмаслик

Қандай муҳим фазилатлар эгаси бўлишимизга қарамай, ҳар биримиз хатога йўл қўямиз. Уларни келгусида сизга фойдаси тегиши мумкин бўлган тажриба деб ҳисобланг.

Муваффақият тўғридан-тўғри сиз томонингиздан ўтказилган тажрибалар сонига боғлиқ. Бир ютук барча муваффақиятсиз уринишларингизни “ювиб кетади”.

Томас Эдисон гидроксидли аккумуляторни ихтиро қилгунга қадар 50 мингдан ортиқ муваффақиятсиз тажрибалар ўтказган. Мукамал лампани яратиш учун эса 9 минг муваффақиятсиз уриниш ортда қолган. Шундай бўлсада, умрининг охирига бориб Эдисон 1100 патентга эғалик қилган.

Навоий кон-металлургия комбинатида Учқудук конларидаги мураккаб таркибли сульфидли олтин рудаларини қайта ишлаш жараёнларини такомиллаштирилишига қадар уч мингдан зиёд ҳар хил муваффақиятли ҳамда муваффақиятсиз тажрибалар ўтказилди ва оқибатда жаҳон бозори талабларига мос технологик жараён вужудга келди.

Тажрибаларни фақат амалда ўтказиш шарт эмас. Масалан, Эйнштейн уларни ақлида ўтказган ва бу унга ўзининг бебаҳо илмий назарияларини ривожлантиришда ёрдам берган. Томас Эдисон ва Леонардо да Винчиларнинг кундалигида ёзишма-

лардан ташкари, ментал карталар ва турли чизмалар ҳам бор.

Тажрибалар фойдали кўникмаларни ишлаб чиқишга ёрдам беради. Продюсер ва сценарийнавис Шонда Раймс ҳаддан зиёд меҳнаткашлиги ва яққол намоён бўлувчи интровертлигидан халос бўлишга қарор қилади ва аввал кўрққан нарсаларига розилик бера бошлаган. Бу тажриба “Ҳаммасига “ҳа” дейдиган йил” номини олган.

Файласуф ва шоир Ральф Уолдо Эмерсон ушбу ажойиб иборанинг муаллифи ҳисобланади: “Ҳаёт - бошидан охиригача тажриба. Тажриба қанча кўп бўлса, шунча яхши”.

Кўзланган мақсадларга эришиш учун вақтни тўғри тақсимлаш керак. Агар уни келгусида ўзингизга фойда келтириши мумкин бўлган ишларга сарфласангиз, муваффақиятга эришиш эҳтимоли юқори бўлади.

3.4. Мутафаккирлар вақт ва инсон умрининг моҳияти тўғрисида

Тўққиз юз эллик йил умр кўрган пайғамбар Нух (а.с.) ҳузурига ўлим фариштаси Азроил (а.с.) келиб, сўради: “Эй пайғамбарлар ичида узок умр кечирган зот, дунё ҳаёти ҳақида қандай фикрдасан?” У зот бундай жавоб бердилар: “Мен учун бу дунё гўёки икки эшиги бор ҳовлига ўхшайди. Биринчисидан кириб, иккинчисидан чиқиб кетмоқдаман”.

Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) айтади: “Бирор нарсанга қуёш ботиб, куним ўтиб ва менга берилган

мухлат қискариб, унда амалим зиёда бўлмаганига ачинганим каби ачинмадим”.

Саҳобалардан бири Искандария шаҳри фатҳи ҳақидаги хабарни ҳазрат Умар (р.а.)га етказиш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қилиб Мадинага келади. У қайлула вақтида келгани учун ҳазрат Умар (р.а) ҳам қайлула қилиб, дам олаётган бўлсалар керак, деб масжидга борибди. Қараса, у зот масжидда эканлар. Ҳазрат Умар унга қарата: “Агар кундузи дам олсам, раъият (халқ) ҳақини зое қиламан. Мабодо, кечаси ухласам Аллоҳ таоло ҳақини зое қиламан. Бу икки ҳақ ўртасида қандай қилиб ухлаб дам оламан”, дебдилар.

Улуғ тобеин Ҳасан Басрий (р.а.) дейди: “Эй одам боласи, сен ўтиб бораётган кунлардан иборатсан. Сен учун бир куннинг кетиши бир қисминг кетиши демакдир”.

Умар ибн Абдулазиз айтади: “Кеча ва кундуз сенинг жисмингда ўз ишини кўрсатяпти, демак, сен ҳам уларни ғанимат билиб, фойдаланиб қол”.

Ҳофиз Ибн Ҳажар айтади: “Соғлиги ва бўш вақтидан Аллоҳ тоатида фойдаланган киши бахтлидир. Аксинча, маъсиятга сарфлаган одам зиёнкордир”.

Абу Сулаймон Дороний бундай деган: “Оқил умрининг қолган қисмига эмас, балки тоатсиз ўтган ҳаёти учун йиғласа эди, бу йиғи унинг ўлимигача давом этган бўларди. Ажабо, инсон ўз умрининг жоҳиллик билан кечган қисмига назар солса, қолганини қандай кутаркан-а?”

Орифлардан бири дейди: «Агар ўлим фариштаси бандага кўриниб: “Бир соатлик умринг қолди,

уни бир дақиқага ҳам узайтиролмайсан”, деса, банда афсус ва надомат билан шундай хасрат чекадики, ўша қолган бир соатни тавбаларга тўла, хатолари ўнганган бошқа бир соатга алмаштириш учун борини, агар бутун дунё уники бўлса, сарфлаган бўларди».

Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд бундай деган: “Ким вақтини зое кетказса, вақт унинг душманига айланади. Шундай экан, нафаснинг зое бўлишига йўл қўйманг ва ундан эҳтиёт бўлинг”.

Ибн Қайюм айтади: “Аслида, инсон вақти унинг умридир. Вақт булутдек ўтиб кетади. Кимнинг вақти Аллоҳ учун ва Аллоҳ билан бўлса, вақт унинг ҳаёти ва умридир. Акс ҳолда, инсон ҳаётидан ҳисобланмайди. Киши ўз замони ва вақтининг қадрини билиши, ҳатто бирор лаҳзасини ҳам беҳуда ўтказмаслиги ва шу аснода энг афзал сўз ва ишлар бажариши лозим. Доимо нияти яхшиликда қоим бўлиши ва бажариладиган амалларда сусткашлик қилмаслиги керак”.

Ҳукамолардан бири бундай дейди: “Ким кунини бекорга ўтказса, бирор яхши иш ё инсонларга чиройли сўз ёки яхши муомала қилмаса ёхуд илм-маърифат ҳосил қилмаса, у кунига жабр, ўзига зулм қилибди”.

Абдуллоҳ Ансорий ўзининг “Тухфатул мулук” асарида ҳар бир масалани тўрт тушунча билан шарҳлайди. Жумладан, тўрт нарсани асло қайтариб бўлмаслик ҳақида бундай дейди: Айтилган сўз, отилган ўқ, ўтган умр ва қазойи қадар.

Мутафаккирлардан бири айтганидек: “Вақт ҳаётдир. Инсон ҳаёти эса унинг туғилган онидан вафот кунигача яшаб ўтадиган вақтидир”.

Олимларнинг фикрича,

“Вақт бир қиличдир, агар сен уни кесмасанг, у сени кесади”.

“Кимнинг бугуни кечаги кунни қаби бўлса, у алдангандир ва кимнинг бугуни кечегисидан ёмон бўлса, у лаънатлангандир”.

Демак, молини исроф қилишдан кўра вақтини исроф қилиш хатарлироқдир. Чунки кетган молнинг ўрнини тўлдириш мумкин, вақтни эса ҳеч қачон қайтариб бўлмайди. Вақтни исроф қилиш яъни ўлдириш ўз жонига аста-секин касд қилиб бориш эмасми?

Бизнинг тақлимиз, ана шу вақтни ўлдириш ўзликни ўлдириш эканлигини ёшларимизга англа-тиб, вақтни идрок эттириш мақсадида уларнинг онгига вақт – бу умр, ҳаёт, келажак эканлигини англаштига йўналтирилган методларни ишлаб чиқиш ва кенг қўламда ёшлар ҳаётига жорий этиш. Чунки кенг қўламда олиб борилаётган ислохотларни вақтнинг қадрига етиб биладиган инсонларгина амалга ошира олади.

Энди эса жаҳон маданияти ва цивилизациясига ўзларининг фаолиятлари билан бебаҳо ҳисса қўшган мутафаккирларимизнинг вақт тўғрисидаги фикрларидан баҳраманд бўлинг:

Инсон 100 йил ҳатто ундан ҳам кўп яшаши мумкин. Лекин биз ўзимизнинг тийиқсизлигимиз, пала-партишлигимиз, ўз организмимизга нисбатан шафқатсизлигимиз туфайли бу муддатни кўп йилларга қисқартириб борамиз.

И. П. Павлов

Камбағаллик – бу одамларнинг ихтироси. Вақтини беҳудага сарфлайдиганлар камбағал бўладилар.

Син Лайт

Ҳаётни севасанми, севсанг вақтни бой берма, чунки вақтдан ҳаёт деган мато яралади.

Б. Франклин

Тезкор вақт, қайтиб келмайдиган вақт инсонни энг қимматбаҳо бойлигидир, бинобарин, уни элга совурмоқ бориб турган талон-тарожликдир.

С.Моем

Одамзод ҳаёти тежалган вақтга қараб узаяди.

Вақт бизни энг арзон, ва айна вақтда энг қиммат мулкимиздир, чунки вақт туфайли биз ҳамма нарсага эришамиз.

Я.Райнис

Вақт энг улуғвор новатордир.

Вақт мавжуд воситаларнинг энг қиммати дир.

Қўлимиздан келадиган барча уддабуронликлар, чидам ва вақт аралашмасидан бошқа ҳеч нарса эмас.

О.Де Балзак

Пул азиз, инсон ҳаёти ундан азиз, вақт эса ҳамма нарсадан азиздир.

А.В.Суворов

Модомики вақт энг қимматбаҳо мулк экан, унда вақтни талон-тарож қилиш энг оғир гуноҳдир.

Инсон бошига тушиши мумкин бўлган энг оғир йўқотиш вақтни бой беришдир.

Зое кетган ҳар бир дақиқа, бой берилган иш - бой берилган фойдадир.

Ф.Честерфилд

Одамзот табиятан қизиқ яратилган – бойлигини йўқотса хафа бўлади-ю, умри зое кетаётганига парво ҳам қилмайди.

Абул Фароҷ

Ўз вақтини лоақал бир соатини беҳудага ўтказмоқчи бўлган инсон, ҳаётни бутун кадр-қимматини ҳали тушуниш даражасига бормаган, деса бўлади.

Ч.Дарвин

Вақтни бой бериш айниқса, билимдон одам учун қимматга тушади.

Кеча ва кундуз вужудингда ўз ишини кўрсатяпти, демак, сен ҳам уларга амал қилиб қол!

Умар Ибн Абдулазиз

Мен ҳамиша ўзимни бахтиёр сезаман. Биласизми нега? Чунки мен ҳеч қачон, ҳеч кимдан ҳеч нарса кутмайман. Кутиш бу – азоб. Ҳаёт қисқа... Шундай экан, ўз ҳаётингни сев... Ҳамиша кулиб боқ... Гапиришдан олдин тингла... Ёзишдан олдин ўйла... Пулни сарфлашдан олдин ишлаб

топ... Аразлашдан олдин кечиришни бил... Оғри-
тишдан олдин ҳис қил... Нафратланишдан олдин
сев! Ўлишдан олдин яша!!!

В.Шекспир

Жиддий китобларни ўқиш керак, қолганини
эса ҳаётнинг ўзи кўрсатади.

Достоевский

Сенга ҳеч ким карамаётгандек рақсга туш.
Сени ҳеч ким тингламаётгандек куйла. Сенга ҳеч
қачон вафосизлик қилинмаганидек сев ва ер гўёки
жаннатдек яша.

Дунё сизга нимадир қилиб бериши керак,
деган фикрга алданманг. У сизгача ҳам бўлган,
сиздан қарздор эмас.

Аҳмоқлар билан ҳеч қачон тортишманг. Сиз
уларнинг даражасига тушиб қоласиз ва улар
тажрибаси билан сизни мағлуб этади.

Марк Твен

Ақлли одам кулфатни олдиндан кўради ва
ўзини панага олади. Тажрибасизлар эса олға юриб
жазоланадилар.

Ҳазрат Сулаймон

Ёлғиз вақтгина ҳамма нарсани ойдинлаштира-
ди.

Фалес

Ёшинг ўтиб қолганда илм олишдан уялма.
Зеро, ҳечдан кўра кеч илм олмоқлик афзалдир.

Эзон

Умрнинг мезонини шундай олки, гўёки яша-
шингга ҳам оз, ҳам кўп фурсат қолган бўлсин.

Энг яхши маслаҳатчи – вақт.

Ёшлигингда кексалик учун доноликни тўпла.
Чунки ундан ишончлироқ бисот йўқ.

Приеналик Биант

Буюк ишлар, албатта, майда ишлардан бошла-
нади.

Осмон остидаги ҳамма нарса омонатдир.

Лао Цзи

Донишмандни ибтидоси: фикрлашни ўрганиш,
вайсақиликка барҳам бериш.

Ўтган кун ҳақидаги: “Мен уни қандай ўтказ-
дим, нималар қилдим, нималар қилдим-у, нималар-
га улгуролмадим?” – деган саволларга жавоб
топилмагунча кўзларинг уйкуга кетмасин”.

Пифагор

Ягона ва энг мудҳиш хато аввалги хатоларни
тузат-масликдир.

Конфуций

На ўтмиш ва на келажак мавжуд. Чунки ўт-
миш эндиликда йўқ, келажак эса ҳали етиб кел-
маган.

Парменид

Оқаётган дарёга икки марта тушиб бўлмайди.

Гераклит

Инсонга баҳо беришда унинг ниятлари мажмуини ва ҳаракатлари натижасини кўриб чиқиш керак.

Мо-Цзи

Агар Сиз бир ҳафта давомида фақат дам олиш кунига қанча қолганини ҳисобласангиз, ҳеч қачон миллиардер бўла олмайсиз

Дональд Трамп

Таажжубки, ҳайкалтарошлар тошни инсонга ўхшатиш йўлида ўлиб-тириладилар-у, аммо ўзларининг тошга ўхшаб қолмасликлари ҳақида қайғурмайдилар.

Ўзини англаган инсон ўзи учун нима фойдалилиги ва нималарга қодир эканлигини яхши тушунади. У кўлидан келадиган иш билан шуғулланиш асносида ўз эҳтиёжини қондиради ва саодатга эришади. Ҳар қандай хато ва бахтсизликлардан холи бўлади. Бунинг натижаси ўларок, у ўзга одамларни кадрлай олади ва улардан эзгулик йўлида фойдалана билади. Оқибатда ўзини кулфатлардан асрайди.

Пул эзгуликни туғдирмайди, аксинча, эзгулик туфайли одамлар шахсий ҳаётда ҳам, жамиятда ҳам пул ва бошқа бойликларга эга бўладилар.

Сукрот

Агар одам ишонч билан ўз орзуси йўлида ҳаракат қилса ва уни кўз ўнгига келтира олса, албатта унга тўсатдан ва кутилмаганда омад кулиб боқади.

Г.Д.Торо

ХУЛОСА

Вактга муносабат - ҳаётга, умрга муносабат-дир. Вактининг кадрига етмаган инсон – умри ва ҳаётининг ҳам кадрига етмагай. “Вактингни ўзинг учун асра, - деб маслаҳат беради стоик Сенека шогирдига, - ким уни асрамаса, ҳаётини асрамайди. Афсуски, вақт кўпинча ўзимизнинг бефарқлигимиз сабабли исроф бўлади”⁹⁴. Вақт инсонга берилган илоҳий инъом, - деб ёзади буюк хинд мистик файласуфи Шри Аурибиндо Гхош, - бу инъомга олий ментал, беҳаловат онг, борлиқ учун масъул қалб керак. Шундай қалбга, онгга ва менталга эга бўлмаган кимсага берилган вақт сўқирга чирок тутган билан баробардир”⁹⁵. “Вақт ўжар материя, - деб таъкидлайди замондошимиз академик А.И.Моисеев, - у инсон идрокини лол қолдириб, интилишларини мантиқ доирасидан чиқариши, амалларига хос киритиши мумкин. Ким ҳаётидан маъно изласа, вақтини сарфлашни, тежашни ва қадрлашни ўрганиши даркор”⁹⁶. Қадимги юнон донишмандлари ва Рим стоикларидан тортиб, то ҳозирги тадқиқотчилар, ақлу тафаккур эгалари, шунингдек, ҳаётдан мазмун-моҳият излаётган инсонларгача вақт сир-асрорларини топишга, “умр” деган субстанцияга асос излашга интилиш хос.

---

⁹⁴ Сенека Л.А. Нравственные письма к Лицилию. –Кемерово, Кем.кн.изд-во, 1990. –С. 5.

⁹⁵ Гхош,Шри Аурибиндо. Путешествие сознание. –СПб.: Наука, 1992. – С. 78.

⁹⁶ Моисеев А.И. О научно-технической революции. –Москва, Наука, 1979. –С. 15-16..

Аммо шу пайтгача бу борада барчани кониктирадиган жавоб топилганича йўқ. Тарих саҳнасига чиққан ҳар бир авлод вақт нима, унинг ҳаётга нима алоқаси бор, умр нима билан ўлчанади, инсон излайдиган боқийлик умр мазмун-моҳиятига боғлиқми, деган саволларга ўзича жавоб излашдан тинмайди.

Ҳақиқатан ҳам вақт нима? У, физиклар ва материалист-файласуфлар таъкидлаётганидек, материянинг ҳаракати, шаклнинг ўзгариши, макондаги силжишларми? Унда инсон нега ундан сир излайди, тинмай мазмун-моҳият қидиради? Агар ҳамма ҳаракат, ўзгариш, силжиш вақт бўлса, нега уларни шундайгина эътироф этиб, барча юқоридаги саволларимизга аниқ жавоб шу дея олмаймизу, уларни ҳаёт, умр билан боғлаб, ўзимизни, руҳимизни тағин мавҳумлик, мужмаллик қўйнига отамиз? Йўқ, бизни ҳаракат, ўзгариш ва силжишлар эмас, вақт билан узвий бўлган ҳаёт ва умр муаммолари қизиқтиради. Аслида инсонни вақтнинг ҳаракат, ўзгариш ва силжишлар кўринишида келиши қизиқтирмайди. Улар инсон онги ва қалбига деярли ҳеч нима бермайди. Инсонни вақтнинг ҳаётга, умрга айланиши, шу тарзда яшашга мазмун-моҳият бахш этиши қизиқтиради. Илм-фан ер ва ерда ҳаёт қачон ва қандай пайдо бўлганини имкон даражасида тушунтира олади. Тахминан бўлсада, билади – 5 миллиард йилга яқин. Инсон ҳар қандай ибтидонинг интиҳоси борлигини билади – қуёшнинг сўнишига 15 миллиард йил керак. Бу борада ҳар қандай илмий, фалсафий ва гипотетик талқинлар вақт нималигини асослаб беролмайди, чунки уларда

инсон излаётган ҳаёт ва умр мазмун-моҳиятига жавоб йўқ.

Ҳаётни боқий аташ кенг тарқалган нукта, гоҳо инсонни ҳам абадий тирик мавжудот сирасига киритишади, факат айрим олган шахс, индивид умри қисқа. Мазкур гуманистик қараш инсон ҳаётини сермазмун, олийжаноб, баракотли қилишни назарда тутади, лекин у инсоннинг вақт ҳақидаги тасаввурларини бойитмайди. Шундай экан, ҳўш, инсон “вақт” деган субстанциядан, “азалий акциденциядан” (Форобий ибораси) нима излайди? Вақт, бизнинг назаримизда, инсонга аввало, ўзини ва ён-атрофни англаши учун зарур. Тўғри “вақт” субъектив тушунча, сўз, у инсондан ташқарида қаралиши мумкин эмас. Агар инсон “вақт” деган тушунчани ўйлаб топмаганида, унинг ўрнига бошқа бир сўзни киритган бўларди, бу шубҳасиз. Бу билан биз “вақт” субъектив нарсаси, ақл, тасаввур, онг ўйини демоқчи эмасмиз, аммо у, ҳатто материянинг ҳаракати, макондаги ўзгариш бўлганида ҳам ана шу субъектив омиллар орқали мазмун-моҳият касб этади. “Фикрлаяпман, демак, мавжудман” (Р. Декарт). Инсон фикрлай туриб, ақлини, тасаввурларини, онгини ишлата туриб, вақтни ҳаёти ва умри билан, яшашдаги мазмун-моҳият билан боғлайди у юқорида айтганимиздек, вақт орқали ён-атрофни англаб, ҳаётга, умрига асос топади. Демак, инсоннинг ўзига ва ён-атрофга муносабати вақтга ҳам муносабати, шунингдек, умрини, ҳаётини қандай тасаввур этиши ҳамдир.

Баъзи шахслар вақтни материянинг ҳаракати, маконда силжиши, ўзгариши тарзида идрок қили-

ши бор нарса. Масалан, Эйнштейн, Бор, Резерфорд каби физиклар учун вақт материя, атом, квант ҳаракатидан, ўзгаришидан иборат. Оддий кишилар мазкур субстанцияларнинг борлиги ҳақида ўйлаб ўтирмайди, улар учун вақт умрга, ҳаётга муносабатдир. Материянинг қандай тарзда ва тезликда ҳаракат қилгани эмас, балки ижтимоий муносабатларнинг, жамият ҳаётининг қандай ўзгараётгани муҳим. Уларнинг рационал, кундалик ҳаёти субстанциялар излашга эмас, ўз умридан маъно излашга қурилган, улар учун ниманидир қилиш, яшаш учун ниманидир яратиш муҳимроқдир, Демак, яратиш завқи улар учун вақтдан маъно излаш завқидир. Аксарият инсонлар нима учун материя ёки субстанция мавжуд, деган савол ўрнига, мен нима учун яшаяпман ёки яшашим керак, деган саволни қўяди. Бу саволга ўзидан, ўзининг-ўзига ва ён-атрофга бўлган муносабатидан жавоб топади. Экстравертив муносабат шахснинг ўз ҳаётини, умрини қандай тасаввур этишини кўрсатиб, билдириб туради. Р. Декарт назарда тутган интравертивлик, яъни “Фикрляяпман” деган тезис энди экстравертивлик, яъни жамиятга, ён-атрофга муносабат билан тўлдирилади. “Фикрляяпман, демак мавжудман” деган тезис “Жамиятдаман, демак, мавжудман”, деган даъват билан бойитилади. Қисқаси, инсоннинг вақтга муносабати фақат ўзига муносабати эмас, у ён-атрофга, жамиятга, яшашни барқарор қилиб турган ижтимоий борлиққа муносабатидир. Инсон вақтнинг кадрини ушбу муно-

сабати туфайли топади. Унинг ўз ҳаётидан, умридан топадиган мазмун-моҳияти ҳам ўша муносабат инъикосидир.

Коинотнинг пайдо бўлиши – коинотнинг, яъни вақт ва макон бўйича жами моддий дунёнинг ёши 12-15 млрд. йил деб баҳоланади. Коинотнинг пайдо бўлишини тушунтирувчи кўплаб назариялар орасидан энг машҳури “Катта портлаш назарияси” ҳисобланади. Назарияга кўра, коинот ғоят кичик ўлчамларгача сикилган моддаларнинг портлаши натижасида юзага келган. Мазкур тасаввур қилиб бўлмас кучдаги портлаш материя, вақт ва маконнинг шаклланишига замин яратди. Шу билан бирга моддаларнинг майда ҳажмида мавжуд бўлган ва портлаш натижасида ажралиб чиққан энергия шу даражада кучли эдики, унинг натижасида юзага келган коинотнинг шиддат билан кенгайиши бугунги кунга қадар давом этмоқда.

Ҳар бир ижтимоий-фалсафий тадқиқот давр, жамият дуч келаётган муаммоларни тадқиқ этиши, улар кун тартибига қўяётган мавзуларга оид тавсия – хулосаларини бериши шарт. Ижтимоий тараққиётнинг мазкур талаблари муаммоларни, мавзуларни узлуксиз ўрганиб, шу тариқа гносеологик тажрибаларни бойитиб боришни инкор этмайди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, вақтнинг қадрига етиб, цивилизацияга ҳисса қўшган инсонлар мўъжиза яратмаганлар, улар фақат одабийлик бурчларини бажарганлар, холос.

Тадқиқотимиз натижаларидан ва чиқарилган илмий-назарий хулосалардан келиб чиқиб, инсон умрининг ажралмас қисми бўлган вақтдан унумли ва самарали фойдаланиш бўйича амалиётга қуйидагиларни тавсия қилишимиз мумкин:

1. Вақтни қадрлаш борасидаги илмий тадқиқотлар савиясини жаҳон фалсафасининг классик намуналарига мос келадиган даражага олиб чиқиш бўйича ишларни олиб бориш лозим.

2. Вақтни қадрлаш ва эъзозлаш асосида ижтимоий-амалий эҳтиёжлар учун зарур конкрет ижтимоий-тарбиявий, психопедагогик ва аксиологик усуллар ишлаб чиқиш бўйича илмий-амалий ишларни жадаллаштириш мақсадга мувофиқдир.

3. Ижтимоий гуруҳлар (олимлар, талабалар, аёллар, тадбиркорлар, фермерлар, болалар ва бошқалар)нинг дифференциал хусусиятига мос келадиган вақтни ўтказишга доир янги хронометрик муносабатни яратиш ва шакллантиришни ҳаёт тақозосига айлантирмоқ даркор.

4. Глобаллашув жараёнида «Оммавий маданият» деб номланувчи иллат орқали мамлакатимизга кириб келаётган салбий ҳолатларга қарши «Вақтни самарали ўтказиш индивидуал дастури» ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этиш бўйича ишлар бошланса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

5. Дарсларда буюк инсонлар тўғрисида ёзилган китоблардан мисоллар келтириш; вақтни тақсимлаш тўғрисида таблица тарқатиш; талабаларнинг тўлдирилган таблицаларни қайтариб бери-

шини шарт килиб қўймаслик; асосийси уларнинг муаммо тўғрисида жиддий мулоҳаза юритишларига имкон бериш мақсадга мувофиқ.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016.
2. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Давлат ёшлар сиёсати тўғрисида. // Халқ сўзи, 2016, 15 сентябрь.
3. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2017.
4. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2018.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаати // Халқ сўзи, 2018, 29 декабрь.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. “Ёшларни маънавий ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора тадбирлари тўғрисида” // Халқ сўзи. 2018, 15 август.
7. Абдурахмонов А.К. Инсон тараққиёти. – Тошкент: Fan va texnologiyalar нашриёти, 2013.
8. Абдурахмонов А. Саодатга элтувчи билим. – Тошкент: Моварауннахр, 2016.

9. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. – Тошкент: Шарқ, 2001.

10. Авлоний А. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Маънавият, 1998.

11. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Абдулла Қодирий, 1993.

12. Абу Исо Термизий. Саҳиҳи Термизий. – Тошкент: Ғ. Ғулом, 1993.

13. Абу Ҳомид Ғаззолий. Тавба китоби. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2008.

14. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. Биринчи китоб. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003.

15. Агзамходжаева С. Ижтимоий идеал ва маънавий ҳаёт. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.

16. Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш санъати. – Тошкент: Noshir, 2008.

17. Алимасов В. Конфуцийчилик ва Шарқ давлатчилиги. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2007.

18. Аль Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата, 1973.

19. Амир Темур ўғитлари. – Тошкент: Наврўз, 1992.

20. Асмус В. Метафизика Аристотеля // Аристотель. Сочинения в четырех томах. Том 1. – Москва: Мысль, 1976.

21. Аристотель. О душе. Сочинения в четырех томах. Том 1. – Москва: Мысль, 1976.

22. Ахлок-одоб ҳакида ҳадислар. – Тошкент: Чўлпон, 1998.

23. Беруний. Танланган асарлар. II-жилд. – Тошкент: Фан, 1966.

24. Беруний. Танланган асарлар. 3-том. – Тошкент: Фан, 1966.

25. Беруний. Танланган асарлар. 4-том. – Тошкент: Фан, 1974. – Б.20.

26. Бехбудий М. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2006.

27. Блауберг И.В., Юдин Б.Г. Понятие целостности и ее роль в научном познании. – Москва: Мысль, 1972.

28. Бобоев Х., Ҳасанов С. Авесто – маънавиятимиз сарчашмаси. – Тошкент: Адолат, 2002.

29. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Том 1. – Москва: Мысль, 1977.

30. Вақтнинг қиймати. – Тошкент: Тошкент Ислом Унисерситети, 2005.

31. Вестник Российского университета дружбы народов. – Москва: Серия «Философия» №1 (11), 2006.

32. Вишев И.В. Проблема личного бессмертия. – Новосибирск: Наука, 1990.

33. Вундт В. Психология народов. – Санкт-Петербург: Питер, 2001.

34. Диний бағрикенглик ва мутаассиблик (юз саволга - юз жавоб). – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2009.

35. Зиёмухаммодов Б. Комилликка элтувчи китоб. – Тошкент: TURON-IQBOL, 2006.

36. Ершов Г.Г. Смысл жизни и социальное бессмертия. – Ленинград: Наука, 1981.

37. Ёқубов А. «Қутадғу билиг»да давлатчилик концепцияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий, 1997.

38. Жабборов С. Шариат, одат, оила, никоҳ ва шахслараро муносабат қоидалари. // Ислом, жамият, маънавият. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006.

39. Жўзжоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент: Адолат, 2001.

40. Ибн Синонинг илм ва ахлоққа доир баъзи рисолалари. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009.

41. Ильин И. Религиозный смысл философии. – Москва: АСТ, 2003.

42. Имом Зарнужий. Илм олиш сирлари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004.

43. Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2001.

44. Ислом, жамият, маънавият. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006.

45. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.

46. Каримов И.А. Ватан равнаки учун ҳар биримиз масъулмиз. Том 9. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001.

47. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи қисм. – Тошкент: Ёзувчи, 1996.

48. Ламонт К. Иллюзия бессмертия. – Москва: Наука, 1981.

49. Маслов А. Представление о времени в Китае // Маслов А.А. Китай: колокольца в пыли. Странствия мага и интеллектуала. – Москва: Алетейя, 2003.

50. Махмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 112.

51. Махмудова Г. Философская сущность Авесты. – Тошкент: Санъат, 2010.

52. Мирзаев А. Фуқаролик жамияти ва демократик қадриятлар. – Тошкент: ТошДТУ, 2005.

53. Навоий А. Хамса. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1986.

54. Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий масалалари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007.

55. Носиров Р.Н., Сирожиддинов Ш.С., Зияутдинова Х. А. Ўрта Осиёлик алломаларнинг фалсафий қарашлари. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.

56. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк. – Тошкент: Адолат, 1997.

57. Норкулов С. Фукаролик жамияти ва ижтимоий онгдаги трансформация жараёнлари. – Тошкент: Наврӯз, 2015.

58. Охотники за головами. Антология невероятных фактов. – Москва: АСТ, 2007.

59. Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Том 1. – Москва: Мысль, 1998.

60. Панцхава И.Д. Человек, его жизнь и бессмертия. – Москва: Издательство политической литературы, 1967.

61. Рейхенбах Г. Направление времени. – Москва: Едиториал УРСС, 2003.

62. Рўзиева Р.Х. Ёшларда миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигини шакллантириш. – Тошкент: Фан, 2011.

63. Рўзиева Р.Х. Жамиятнинг маънавий янгиланишида миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти, 2011.

64. Рўзиева Р.Ҳ. Ҳаётбахш маънавий қадриятлар. – Навоий: Алишер Навоий номли нашриёт, 2016.

65. Саидов У. Шарқ ва Ғарб: маданиятлар туташган манзиллар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009.

66. Соифназарова Ф. Ўзбек оиласи: ижтимоий ва маънавий қадриятлар. – Тошкент: Yurist-media markazi, 2007.

67. Смирнов А.В. Время. – Москва: Мысль, 2010.
68. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Шарқ, 1997.
69. Тураев Б.О. Пространство. Время. Развитие. – Тошкент: Фан, 1992.
70. Уитроу, Джон (англ. Gerald James Whitrow). Естественная философия времени. – Москва: Едиториал УРСС, 2003.
71. Усмонхўжаев А. Дорисиз қалб давоси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.
72. Фалсафа: қомусий луғат. (Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ. Назаров). – Тошкент: Шарқ, 2004.
73. Фитрат А. Танланган асарлар. (Дарслик ва ўқув қулланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар). 4-том. – Тошкент: Маънавият, 2006.
74. Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. – Тошкент: Маънавият, 2016.
75. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок. – Москва: АСТ, 2006.
76. Черняков А.Г. Онтология времени. Бытие и время в философии Аристотеля, Гуссерля и Хайдеггера. – Санкт-Петербург: Высшая религиозно-философская школа, 2001.
77. Шайхова Х. Инсон ва унинг маънавий дунёси. – Тошкент: Фан, 1993.

78. Шайхова Х. Инсон мустақилликнинг энг олий кадрияти. – Тошкент: ЎзР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2006.

79. Шайхова Х. Маънавият – камолот кўзгуси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009.

80. Шайхова Х. Баркамол авлод – ахлоқий кадриятлар қуршовида. – Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2010.

81. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Бахтиёр оила. – Тошкент: Шарқ, 2012.

82. Эйнштейн А. Физика в жизни моего поколения. – Москва: 1963.

83. Юм Д. Сочинения в двух томах. Том 2. – Москва: Мысль, 1966.

84. Ўзбекистонда ижтимоий-ахлоқий ва гуманистик фикрлар тарихининг муҳим босқичлари. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007.

85. Ғойибов Н. Амир Темур даври маънавияти. – Тошкент: Фан, 2001.

86. Ўтанова У. Халқ маданияти: генезиси, назарияси, ривожланиши (фалсафий-маданий ёндашув). Фалсафа фанлари номзоди... дисс. автореферати. – Тошкент: 2009.

87. Қахҳорова М. Маънавий-ахлоқий муҳит: демократик янгиланишнинг муаммо ва ечимлари. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2008.

88. Қодиров А. Анъанавий жамият ва уни модернизациялаштириш стратегияси. – Тошкент: ТДЮИ, 2006.

89. Қодиров М. Исломий маърифат, маданият ва маънавий қадриятлар фалсафаси // Ислом, жамият, маънавият. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006.

90. Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992.

91. Қувондиқов И. Миллий-маънавий қадриятлар – ўзликни англаш омили. – Тошкент: Nishon noshir, 2010.

92. Қўчқоров В. Миллий ўзликни англаш ва ижтимоий-сиёсий жараёнлар. – Тошкент: Академия, 2007.

93. Хокинг С. Краткая история времени: от Большого взрыва до чёрных дыр. Перевод с англ. Н. Я. Смородинской. – Санкт-Петербург: Амфора, 2001.

94. Хўжамуродов И.Р., Абдураимова М.Э. Сиёсат, дин ва миллий ўзликни англаш. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти, 2010.

95. Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт янгиланиш сари. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.

96. Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Тошкент: Шарқ, 2004.

97. <http://sputniknews-uz.com/society/20170711/5792381/Mirziyoyev-5-yil-qarsak-chalmaymiz-bir-birimizni-maqtamaymiz.html>.

98. [www.TIV расмий сайти](http://www.TIV.rasmiy-saiti.ru).

99. www.psychol-ok.ru по материалам Association for Psychological Science. Перевод с англ.: Ольга Поломошнова.

100. The global Econoy in Transition. – London, 1996.

101. Halnschke B. Transformation und Identitat (Aspekte, Erfanzungen, Tendenzen). – Berlin, 1994.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
1-БОБ. ИНСОН ҲАЁТИ ВА ВАҚТ ЎРТАСИ- ДАГИ ДИАЛЕКТИК МУНОСАБАТ	
1.1. Вақт – борлиқнинг умумий яшаш шакли ...	7
1.2. Шарқ ва Ғарб тафаккурида вақт талқини ...	15
1.3. Вақт – умуминсоний қадрият	22
2-БОБ. ОИЛА ВА УНДА ВАҚТНИ ҚАДРЛАШ АНЪАНАЛАРИ	
2.1. Вақт ва унинг оилавий ҳаётдаги ўрни	42
2.2. Оилада вақт ва авлодлараро муносабатлар ...	57
2.3. Оилада умр мазмуни ва вақт қадрини эъзозлаш масалалари	78
3-БОБ. ВАҚТ – ИЖТИМОИЙ-МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТ СИФАТИДА	
3.1. Диний қадриятларда вақт ва умр талқини ...	103
3.2. Вақтнинг ижтимоий моҳияти халқ мақол- лари мисолида	138
3.3. Муваффақиятга эришган инсонлар ҳаёти ёшларга ўрнак	142
3.4. Мутафаккирлар вақт ва инсон умрининг моҳияти тўғрисида	157
ХУЛОСА	166
АДАБИЁТЛАР	173

Сўз боши ва зоя муаллифи
Қувондик Санақулов

ВАҚТ – УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТ

Навоий давлат кончилик институтининг
2019 йил 30 майдаги 9/6Б сонли ва
Навоий кон металлургия комбинатининг
2019 йил 27 июндаги 02-06-01/8171- сонли
мажлис баёнлари билан нашр этишга рухсат берилди.

Саҳифаловчи дизайнер:
Султанова Д. Д.

Нашириёт лицензияси: АИ-155, 14.08.2009 й.
Тертишга берилди: 27.06. 2019 й.
Босилишга рухсат этилди: 23.07.2019 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 60x84
Times New Roman гарнитураси. Офсет босма.
Босма тобоғи: 20. Адади: 300 нусха. Буюртма № 2007
Баҳоси келишилган нархда.

НКМК босмахонасида нашрга тайёрланди ва чоп этилди.
Манзил: 210100, Навоий шаҳри, Жанубий кўчаси, 25
Тел.: +(99879) 227- 75-56; 227-82-51; 227-80-19